

**Interventies voor preventie, signalering
en behandeling van seksueel geweld bij
mensen met een beperking:
inventarisatie van aanbod en kwaliteit**

**Interventies voor preventie, signalering
en behandeling van seksueel geweld bij
mensen met een beperking:
inventarisatie van aanbod en kwaliteit**

Utrecht, augustus 2012

Auteurs: Maaïke Goenee, Robert van de Walle en Willy van Berlo

Projectnummer: NL1553GB

© 2012 Rutgers WPF
www.rutgerswfp.nl

Inhoud

Inhoud	1
Hoofdstuk 1. Inleiding	1
1.1 Seksueel geweld bij mensen met een beperking: omvang en risicofactoren	1
1.2 Inventarisatie interventies voor preventie, signalering en behandeling van seksueel geweld bij mensen met een beperking	2
Hoofdstuk 2. Opzet en uitvoering van de inventarisatie	5
2.1 Selectie van relevante interventies	5
2.2 Beschrijving van de kenmerken van interventies	5
2.3 Beschrijving van de kwaliteit van interventies	7
2.4 Expertmeeting	7
Hoofdstuk 3. Aanbod van interventies	9
Hoofdstuk 4. Kwaliteit van het aanbod	13
Hoofdstuk 5. Conclusies en aanbevelingen	15
Referenties	19
Bijlagen:	
Bijlage 1 Interventiematrix	22
Bijlage 2 Beleidsinstrumenten	49
Bijlage 3 Algemene sociale vaardigheden en weerbaarheid	53
Bijlage 4 Algemene relationele en seksuele vorming	59
Bijlage 5 Algemene websites	63
Bijlage 6 Proces- en effectonderzoek	67

Hoofdstuk 1. Inleiding

1.1 Seksueel geweld bij mensen met een beperking: omvang en risicofactoren

In Nederland leeft een groot aantal mensen met een beperking.¹ Volgens recente schattingen zijn er in Nederland in totaal 2,3 miljoen mensen met een lichamelijke beperking, waarvan 1,4 miljoen mensen met een matige of ernstige motorische beperking, 76.000 blinden, 222.000 slechtzienden, 575.000 mensen met matige of ernstige gehoorproblemen (De Klerk, Fernee, Woittiez, & Ras, 2012). Daarnaast zijn er volgens het SCP naar schatting 60.000 mensen met een ernstige verstandelijke beperking (IQ<50), 110.000 mensen met een lichte verstandelijke beperking (IQ tussen 50 en 70) en tussen de 300.000 en 600.000 zwakbegaafden (IQ tussen 70 en 85) (De Klerk et al., 2012).²

In het veld en in buitenlandse literatuur werd gesignaleerd dat kinderen, jongeren en volwassenen met een beperking extra kwetsbaar leken voor het meemaken van seksueel geweld (Lammers, Kok & Oude Avenhuis, 2005; Kedde, 2006). In Nederland was er echter lang onduidelijkheid over de omvang van seksueel geweld bij mensen met een beperking. Onderzoek bij mensen met een lichamelijke of zintuiglijke beperking was niet of nauwelijks uitgevoerd. Bij mensen met een verstandelijke beperking was alleen onderzoek gedaan via intermediairs (bv. Van Berlo, 1995), waardoor mogelijk sprake was van onderrapportage. In een onderzoek waarin mensen met een verstandelijke beperking zelf werden bevraagd was gebruik gemaakt van een kleine, niet-representatieve steekproef (Spanjaard, 2000). Recent is daarom het grootschalige onderzoek *Beperkt weerbaar* uitgevoerd naar de omvang en kenmerken van seksueel geweld bij mensen met een lichamelijke, zintuiglijke of verstandelijke beperking in Nederland (Van Berlo, De Haas, Van Oosten, Van Dijk, Brants, Tonnon, & Storms, 2011). Hiervoor zijn zowel mensen met een lichamelijke of zintuiglijke beperking als mensen met een verstandelijke beperking zelf bevraagd. Daarnaast is informatie verkregen via ouders/verwanten en professionals ten aanzien van kinderen/verwanten of cliënten met een verstandelijke beperking. Resultaten uit dit onderzoek laten zien dat 61% van de vrouwen en 23% van de mannen met een verstandelijke beperking naar eigen zeggen ooit seksueel geweld hebben meegemaakt. Dit varieert van op een kwetsende manier worden aangeraakt tot verkrachting. Deze cijfers komen overeen met een aantal buitenlandse onderzoeken (bv. McCarthy, 1999). Ouders/verwanten en begeleiders/professionals rapporteren lagere percentages, maar zij blijken vaak niet op de hoogte. Van vrouwen en mannen met een lichamelijke beperking hebben respectievelijk 35% en 15% ooit seksueel geweld meegemaakt. Van de vrouwen met een visuele beperking heeft 21% wel eens seksueel geweld meegemaakt en bij mannen is dit 12%. Tenslotte heeft 43% van de vrouwen en 7% van de mannen met een auditieve beperking wel eens te maken gehad met seksueel geweld.

Vergeleken met de Nederlandse populatie hebben mensen met een verstandelijke beperking vaker seksueel geweld meegemaakt dan mensen zonder beperking. Ook mannen met een lichamelijke of visuele beperking hebben (iets) vaker te maken met seksueel geweld dan mannen zonder beperking. Daarentegen hebben vrouwen met lichamelijke en visuele beperkingen niet vaker seksueel geweld meegemaakt dan vrouwen zonder beperking. De aard van het seksueel geweld is bij deze vrouwen echter wel ernstiger. De plegers zijn meestal mannen en bekenden van het slachtoffer. Een

¹ **Verstandelijke beperking:** Beperking in het intellectueel functioneren, gepaard gaand met beperkingen in de sociale (zelf)redzaamheid. In de DSM-IV is het niveau van intellectueel functioneren als volgt onderverdeeld (APA, 1994): zwakbegaafd: IQ 70/75-85/90; lichte verstandelijke handicap: IQ 50/55-70; matige verstandelijke handicap: IQ 35/40-50/55; ernstige verstandelijke handicap: IQ 20/25-35/40; diepe verstandelijke handicap: IQ lager dan 20/25 (Buntinx & Curfs, 2010). **Lichamelijke beperking:** bij een lichamelijke beperking heeft iemand moeite met de algemene dagelijkse levensverrichtingen, zoals huishoudelijke activiteiten, persoonlijke verzorging en mobiliteit, als gevolg van problemen met ledematen (motorische beperkingen), gezichtsvermogen (visuele beperking) en/of gehoor (auditieve beperking) (De Klerk et al., 2012).

² Deze geschatte aantallen (voor zowel lichamelijke als verstandelijke beperkingen) betreffen mensen die niet in een instelling leven en ouder zijn dan 6 jaar.

minderheid van de plegers zijn professionals in de zorg. De slachtoffers ondervinden zowel op korte als op lange termijn klachten, met name vrouwen.

Uit de literatuur was al bekend dat mensen met een beperking een groter risico lopen op seksueel geweld dan mensen zonder beperking (zie Van Berlo et al., 2011 voor een overzicht). Deze risicofactoren hangen voor een deel samen met de aard en de ernst van de beperking. Zo zijn mensen met een verstandelijke beperking kwetsbaar omdat ze gevoelig zijn voor autoriteit en vaak uitgaan van de goede bedoelingen van anderen. Mensen met een motorische beperking kunnen vanwege fysieke beperkingen moeilijker ontkomen aan seksueel geweld en mensen met een zintuiglijke beperking zien of horen gevaar soms niet aankomen (Curry, Hassouneh-Philips, & Johnston-Silverberg, 2001). Daar komt bij dat mensen met een beperking vaak een leven lang afhankelijk zijn van hulp- en dienstverleners als het gaat om zorg, mobiliteit en soms ook communicatie (Lammers et al., 2005). Als gevolg van lichamelijke zorgafhankelijkheid kan de grens tussen functionele en affectieve aanraking vervagen of kan een onteigend lichaamsgevoel ontstaan. Hierdoor is het voor mensen met een lichamelijke of verstandelijke beperking soms moeilijker te bepalen of gedrag functioneel, gewenst of toegestaan is, waardoor seksueel misbruik makkelijk op kan treden. Andere risicofactoren zijn machtsongelijkheid, sociale isolatie als gevolg van de beperking, door afhankelijkheid grenzen niet of nauwelijks kunnen aangeven en herkennen, een verminderde kennis ten aanzien van seksualiteit door gebrek aan voorlichting, en een negatief zelfbeeld. Daarnaast kan het ook lastig zijn om adequaat te reageren op misbruik of om hulp te vragen. Mensen met een verstandelijke beperking hebben er de woorden niet voor of weten niet dat wat er gebeurd is niet mag, zeker niet als ze daarover niet goed geïnformeerd zijn. Voor mensen met een auditieve beperking is het veelal erg lastig om duidelijk te maken wat zij hebben meegemaakt, omdat daar geen taal/gebaren voor zijn. De omgeving moet bovendien voldoende gebaarvaardig zijn om hierop in te spelen (Hannink, 2001). Niet alle factoren zijn inherent aan het hebben van een beperking, maar zijn vaak wel aan de orde bij deze groepen.

Ook ten aanzien van plegergedrag zijn er risicofactoren. Een aantal daarvan heeft met bovengenoemde te maken, zoals gebrek aan kennis, sociale isolatie en grenzen niet kunnen herkennen (Lammers et al., 2005). Bij mensen met een verstandelijke beperking kan een gebrekkig ontwikkelde gewetensfunctie een rol spelen en een beperkte impulscontrole. Slachtoffers van seksueel geweld hebben een grotere kans zich tot dader te ontwikkelen, zeker als ze dit gedrag als normaal zijn gaan zien.

1.2 Inventarisatie interventies voor preventie, signalering en behandeling van seksueel geweld bij mensen met een beperking

De cijfers laten zien dat seksueel geweld bij mensen met een beperking een groot probleem is. Preventie van seksueel geweld is dan ook noodzakelijk. Mede naar aanleiding van de uitkomsten van *Beperkt weerbaar* heeft het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) Rutgers WPF verzocht om een inventarisatie-onderzoek uit te voeren naar de beschikbare instrumenten voor de preventie en aanpak van seksueel geweld bij mensen met een beperking. Doel van deze inventarisatie is om een overzicht te maken van beschikbare instrumenten en om lacunes te identificeren. Daarbij is het van belang om onderscheid te maken naar soort beperking; verstandelijke beperking (met onderscheid tussen lichte, matige en ernstige beperking), motorische beperking, visuele beperking en auditieve beperking. Ook is nagegaan voor welke schakel in de keten de instrumenten geschikt zijn (preventie/signalering/aanpak/nazorg, met onderscheid in slachtoffers en plegers) en op welke intermediairs zij gericht zijn (ouders/verwanten, begeleider, docenten, managers en gedragsdeskundigen).

In 2010 heeft Rutgers WPF al een quickscan uitgevoerd om het interventieaanbod ten aanzien van seksuele gezondheid van mensen met een beperking in kaart te brengen (Gesell, Maris, Van Berlo, & Van Haastrecht, 2010). Waar relevant zal in het huidige rapport worden voortgebouwd op en verwezen naar de resultaten van deze quickscan. Het huidige inventarisatieonderzoek, waar dit

rapport het verslag van is, en de quickscan uit 2010 hebben een verschillende opzet. Zo richt het huidige inventarisatie-onderzoek zich specifiek op preventie en aanpak van seksueel geweld bij mensen met een beperking. Daarnaast is ook de setting (speciaal) onderwijs meegenomen. Een ander verschil is dat de quickscan uit 2010 alleen een overzicht van interventies bevat, zonder in te gaan op de kwaliteit van deze interventies. Bij de huidige inventarisatie is ook aandacht besteed aan relevante kwaliteitscriteria en de mate waarin het huidige aanbod daaraan voldoet.

Het huidige inventarisatieonderzoek bestond daarom uit twee delen: 1. Inventarisatie en 2. Opstellen en toepassen van kwaliteitscriteria.

De vraagstelling was als volgt:

1. Inventarisatie
 - Wat is het aanbod van interventies voor de preventie en aanpak van seksueel geweld bij mensen met een beperking?
 - Wat zijn de lacunes in dit aanbod?
2. Kwaliteitscriteria
 - Wat zijn relevante criteria om de kwaliteit van het aanbod te toetsen?
 - In hoeverre voldoet het huidige aanbod aan deze criteria?

Hoofdstuk 2. Opzet en uitvoering van de inventarisatie

2.1 Selectie van relevante interventies

Voor het doorzoeken van de bronnen op geschikte interventies zijn de volgende selectiecriteria vastgesteld:

- Materialen moesten voldoen aan de definitie van een interventie, d.w.z. een doelgerichte en planmatige activiteit die gericht is op het voorkomen of verminderen van risico's of problemen, of het bevorderen van competent gedrag.³ Dit betekent dat documenten waarin geen systematische werkwijze beschreven staat, zoals factsheets en folders, geëxcludeerd zijn.
- Interventies moesten (deels of uitsluitend) gericht zijn op het thema seksueel grensoverschrijdend gedrag.⁴ Interventies konden op verschillende manieren op het thema gericht zijn: primaire preventie, signalering/diagnostiek, aanpak/behandeling of nazorg.
- Interventies moesten specifiek zijn ontwikkeld voor mensen met een beperking, of (in het geval van interventies die niet specifiek voor deze groep ontwikkeld zijn) in de praktijk worden toegepast bij mensen met een beperking.
- Interventies moesten nog leverbaar/verkrijgbaar zijn.
- Interventies moesten Nederlandstalig zijn.

Aan de hand van deze inclusiecriteria zijn de volgende databases en andere bronnen doorzocht:

- Begrensde Liefde (Rutgers WPF, MOVISIE, Vilans)
- Interventiedatabase (Centrum Gezond Leven)
- Databank Effectieve Jeugdinterventies (NJI)
- Databank Effectieve sociale interventies (MOVISIE)
- Beschrijving erkende gedragsinterventies (Erkenningscommissie Gedragsinterventies Justitie)
- Leermiddelenplein (SLO)

Naast het doorzoeken van deze databases zijn een aantal door MOVISIE gepubliceerde overzichten van materialen bekeken op mogelijke aanvullingen (Lammers & Kok, 2009a en 2009b; Lammers, 2010). Verder zijn de deelnemers aan de expertmeeting (zie hieronder) bevraagd of zij nog interventies misten in het overzicht dat we op basis van de databases en overige bronnen hadden samengesteld. Dit resulteerde in enkele aanvullingen. Alles bij elkaar zijn zo 108 interventies verzameld die in aanmerking kwamen om in deze inventarisatie te worden beschreven. Dit overzicht pretendeert niet volledig te zijn. Mogelijk zijn door onze zoekmethode geschikte programma's en materialen over het hoofd gezien, zoals kleinschalige initiatieven die niet zijn aangemeld bij nationale databases.

2.2 Beschrijving van de kenmerken van interventies

Van de 108 geselecteerde interventies zijn er 60 gedetailleerd beschreven in een tabel. Daarbij is een indeling gemaakt op basis van de soort beperking waarvoor de interventies oorspronkelijk is

³ <http://nji.nl/eCache/DEF/1/25/498.html>, geraadpleegd op 20-08-2012.

⁴ Seksueel grensoverschrijdend gedrag definiëren we als gedrag of toenaderingen die seksueel van aard zijn en de grenzen van het slachtoffer overschrijden (De Haas, 2012). Dit kan zowel fysiek als niet-fysiek zijn, bv. via internet. Seksueel grensoverschrijdend gedrag is een paraplubegrip waaronder verschillende vormen van seksueel ongewenst gedrag vallen, zoals ongewenste aanrakingen, gedwongen naar porno moeten kijken, aanranding en verkrachting. Er bestaan verschillende termen voor seksueel grensoverschrijdend gedrag die meestal naar verschillende contexten verwijzen. Seksuele intimidatie wordt bijv. vaak gebruikt als seksueel grensoverschrijdend gedrag plaatsvindt in de context van de werkvloer of school. Seksueel misbruik wordt meestal gebruikt wanneer er expliciet sprake is van een afhankelijkheidsrelatie, zoals bij kinderen.

ontwikkeld (verstandelijk, visueel, auditief, motorisch en meerdere/gecombineerde beperking; daarnaast ook “niet ontwikkeld voor, maar wel toegepast bij mensen met een beperking”).

Per interventie zijn de volgende kenmerken omschreven:

- Naam van de interventie.
- Eigenaar van de interventie.
- Leeftijd van de doelgroep.
- Of de interventie zich op (potentiële) slachtoffers of plegers richt, of op beiden.⁵
- De gebruikers: cliënten, ouders, begeleiders, docenten, managers/beleidsmedewerkers, gedragsdeskundigen.
- De setting waar de interventie voor bedoeld is, bv. zorg voor mensen met een beperking, (speciaal) onderwijs, praktijkonderwijs, of jongerenwerk.
- Het type interventie, onderscheiden in preventie, signalering/diagnostiek, aanpak/behandeling en nazorg.
- De vorm van de interventie, onderscheiden in handleiding/lespakket, werkboek, website, cd-rom/dvd, training, spel, (voorlees)boek, toneelvoorstelling, computerprogramma, therapie, magazine.

Tijdens het beschrijven van de geselecteerde interventies bleek dat een aantal interventies qua opzet en/of inhoud minder geschikt was voor beschrijving in de tabel. Daarom is gekozen om de 48 overige interventies minder gedetailleerd te beschrijven in aparte tabellen, waarin we de naam, eigenaar en een korte omschrijving hebben opgenomen. Het gaat daarbij om de volgende soorten interventies:

Beleidsinstrumenten en andere op beleid gerichte adviezen en richtlijnen (N=8). Dit zijn vaak complexe interventies met verschillende componenten die zich richten op meerdere aspecten van een organisatie. Daardoor lenen ze zich minder voor beschrijving in de tabel die we voor andere interventies gebruikt hebben.

Algemene sociale vaardigheid en weerbaarheid, al dan niet ontwikkeld voor mensen met een beperking (N=21). Hiertoe rekenen we de trainingen waarin de preventie van seksueel geweld niet expliciet benoemd wordt. Toch is het waarschijnlijk dat deze interventies ook preventief werken op het gebied van seksueel geweld, omdat zij invloed hebben op factoren die samenhangen met de weerbaarheid tegen seksueel geweld. Zo wordt in sommige trainingen een positief zelfbeeld ontwikkeld; van een negatief zelfbeeld is bekend dat het bij mensen met een beperking een risicofactor is voor het meemaken van seksueel geweld (Van Berlo et al., 2011).

Algemene seksuele en relationele vorming, al dan niet ontwikkeld voor mensen met een beperking (N=9). Hiertoe rekenen we algemene interventies op het gebied van relationele en seksuele vorming waarin de preventie van seksueel geweld niet expliciet wordt benoemd. Algemene relationele en seksuele vorming draagt bij aan de algemene seksuele gezondheid van mensen met een beperking en geeft een basis waar preventieprogramma's en weerbaarheidstrainingen op kunnen voortbouwen (Van Berlo et al., 2011).

Algemene informatieve websites (N=10). Het gaat hierbij om websites die informatie bieden over seksualiteit en/of seksueel geweld, maar die niet zijn opgezet als interventie, d.w.z. er is niet sprake van een systematische werkwijze die doorlopen dient te worden.

⁵ Slachtoffers en plegers: de termen 'slachtoffers' en 'plegers' gebruiken we in dit rapport voor respectievelijk mensen die op seksueel gebied iets hebben meegemaakt dat over hun grenzen gaat en mensen die dat gedrag hebben vertoond. 'Dader' is een juridische term, die inhoudt dat het seksueel geweld bewezen is; als dat niet het geval is wordt de term pleger gehanteerd. Wij hanteren 'slachtoffer' omdat het een heldere term is die de betrokkene ontslaat van verantwoordelijkheid (Van Berlo et al., 2011).

Voor het beschrijven van interventies is in de eerste plaats gebruik gemaakt van informatie die online te vinden is, bijvoorbeeld in de databanken of op de website van de aanbieder van de interventie. Indien de online informatie niet toereikend was om alle kenmerken te kunnen beschrijven, is er geprobeerd contact op te nemen met de eigenaar van de interventie om onze vragen voor te leggen. In enkele gevallen was het materiaal van de interventie (handleiding, spel etc.) aanwezig in het informatiecentrum van Rutgers WPF, waardoor wij deze konden inzien. Ook op deze manier konden wij soms ontbrekende informatie aanvullen. Gezien de beperkte tijdsduur van het project is er niet voor gekozen om alle materialen aan te schaffen, dus konden wij ons slechts in een beperkt aantal gevallen baseren op inzage van de materialen zelf.

2.3 Beschrijving van de kwaliteit van interventies

Omdat wij ons voor deze inventarisatie hoofdzakelijk moesten baseren op beschrijvingen in databases en niet de mogelijkheid hadden om elk materiaal gedetailleerd te bekijken, hebben wij ons beperkt tot enkele belangrijke criteria die worden gehanteerd door de Erkenningscommissie Interventies van het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ) en RIVM Centrum Gezond Leven (CGL). Deze criteria waren voor deze inventarisatie het meest geschikt omdat informatie hierover in de meeste gevallen is terug te vinden in beschrijvingen van het materiaal in online databanken en op websites van eigenaars van interventies. Het betreft de volgende criteria:

- Is de aanpak/werkwijze beschreven?
- Zijn de kenmerken van de doelgroep duidelijk omschreven?
- Zijn er duidelijke doelen beschreven?
- Houdt de eigenaar toezicht op de kwaliteit van de uitvoering van de interventie?
- Is er een theoretische onderbouwing van de samenhang tussen probleemanalyse, doelgroep, doelen en aanpak?
- Is er een procesevaluatie uitgevoerd en waren de uitkomsten positief?
- Is er onderzoek uitgevoerd naar de effectiviteit van de interventie en waren de uitkomsten positief?

Dit zijn in de wetenschappelijke literatuur gehanteerde criteria om te beoordelen of interventies zijn gebaseerd op theorieën over gedragsverandering en wetenschappelijke evidentie over effectieve methoden (*theory- en evidence-based* criteria). Daarnaast wilden we nagaan welke kwaliteitscriteria voor professionals in de praktijk belangrijk zijn (de zogenoemde *practice-based* criteria). Tijdens de expertmeeting (hieronder beschreven) hebben wij een aantal professionals hierover bevraagd.

2.4 Expertmeeting

Op 12 juni 2012 is een expertmeeting gehouden met vertegenwoordigers van organisaties uit het veld. Bij deze expertmeeting waren vertegenwoordigers van de volgende organisaties aanwezig: Bartimeus, Gouverneur Kremer Centrum, MOVISIE, Lunetzorg, en Dichterbij. Tijdens deze expertmeeting is een eerste versie van deze inventarisatie gepresenteerd en zijn met de deelnemers de volgende onderwerpen besproken:

- Of zij nog aanvullingen hadden op de lijst met door ons geselecteerde interventies.
- Hun visie op de hiaten in het bestaande aanbod van interventies ter preventie, signalering of behandeling van seksueel geweld bij mensen met een beperking.
- Kwaliteitscriteria. Zijn de *theory- en evidence-based* criteria ook voor hen relevant? Waarom worden deze criteria nog maar weinig gebruikt in (online) beschrijvingen van interventies? Welke *practice-based* criteria hanteren professionals in hun beroepspraktijk?
- Onze problemen bij het opstellen en toepassen van kwaliteitscriteria, vooral omdat veel informatie niet beschikbaar bleek. Welke criteria worden er in de praktijk gehanteerd?

Waarom is informatie over in hoeverre interventies *evidence-based* zijn niet altijd beschikbaar?

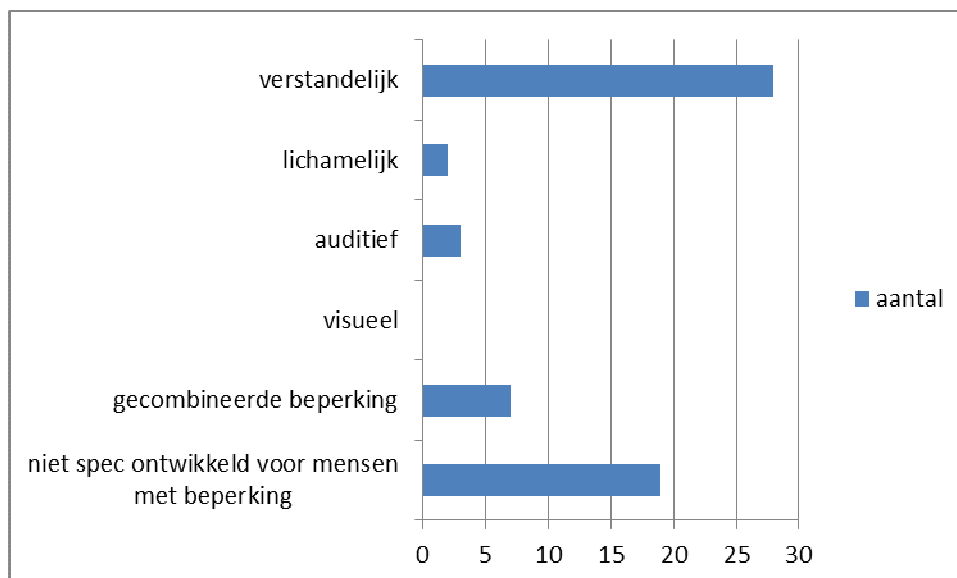
Een aantal deelnemers van andere organisaties die wel waren uitgenodigd maar die datum verhinderd waren, is schriftelijk bevestigd over bovenstaande onderwerpen. De input van deelnemers aan de expertmeeting en de schriftelijke reacties op onze vragen hebben een waardevolle bijdrage geleverd aan deze inventarisatie.

Hoofdstuk 3. Aanbod van interventies

In dit hoofdstuk gaan we in op het beschikbare aanbod aan interventies om seksueel geweld bij mensen met een beperking te voorkomen, en eventuele hiaten daarin. Als basis hiervoor dient een tabel met daarin een systematische beschrijving van interventies die voldeden aan onze selectiecriteria. Deze is opgenomen in bijlage 1. De tabel en het beeld dat eruit naar voren komt lichten we eerst toe. Daarnaast geven we in dit hoofdstuk een overzicht van het aanbod aan andere soorten interventies zoals beleidsinstrumenten, algemene materialen sociale vaardigheid en weerbaarheid, algemene materialen seksuele vorming en algemene informatieve websites. De bijbehorende tabellen staan in bijlage 2 tot en met 5.

Aantal beschikbare interventies: doelgroep

In de uitgebreide tabel met interventies valt op dat veruit de meeste interventies (28 van de 60) zijn ontwikkeld voor mensen met een verstandelijke beperking. Hierbij moet worden opgemerkt dat de groep die onder de noemer ‘verstandelijke beperking’ valt, zeer divers is. Binnen die groep blijkt voor mensen met een zware verstandelijke beperking nauwelijks materiaal beschikbaar. Slechts twee interventies (Deurtje open Deurtje Dicht en de Toolkit: Totale Communicatie lichaam en seksualiteit) zijn ook te gebruiken bij mensen met een ernstige verstandelijke beperking. Ook de deelnemers uit de expertmeeting constateren dat er voor mensen met een ernstige verstandelijke beperking weinig tot geen geschikt materiaal beschikbaar is. Verder wordt in de online beschrijvingen maar beperkt onderscheid gemaakt naar het niveau (licht, matig of ernstig verstandelijk beperkt) van de verstandelijke beperking. Waar hierover informatie beschikbaar was, is dit toegevoegd aan de beschrijving van de interventie. Voor mensen met een motorische of een auditieve beperking zijn er resp. slechts 2 en 3 interventies beschikbaar. Voor mensen met een visuele beperking is zelfs geen enkele specifiek voor hen ontwikkelde interventie beschikbaar. Een paar interventies zijn echter geschikt om in te zetten bij verschillende soorten beperkingen waaronder een visuele beperking (o.a. Leerbaar & Weerbaar, Hallo IK, NEE=NEE en de Toolkit: Totale Communicatie lichaam en seksualiteit).

Tijdens de expertmeeting kwam naar voren dat begeleiders vaak materialen gebruiken uit verschillende soorten interventies om zo een eigen “pakket” samen te stellen. Dit is vaak noodzakelijk omdat niet voor iedere specifieke doelgroep pasklare materialen voorhanden zijn, terwijl een specifieke aanpak en benadering wel nodig is. Mensen met een visuele beperking hebben bijvoorbeeld voelmateriaal nodig; begeleiders en zorgpersoneel zijn door het geringe aantal interventies voor deze doelgroep vaak aangewezen op materialen die te koop zijn in seksshops om

seksuele voorlichting te geven. Een ander aandachtspunt van de experts is dat steeds meer kinderen en jongeren met een handicap het regulier onderwijs volgen. Hierdoor wordt soms vergeten dat zij aanvullende of andere interventies nodig hebben, en profiteren zij vaak niet van het voor hen ontwikkelde materiaal. Afhankelijk van het soort beperking lopen zij hierdoor essentiële informatie mis en dreigen zij op deze manier een ontwikkelingsachterstand op te lopen.

Verder zijn er relatief veel materialen voor (jonge) adolescenten in de leeftijd 13-25 jaar, maar weinig voor de kinderen 5-12 jaar en zelfs niets voor zeer jonge kinderen (0-4 jaar). Hoewel er maar enkele interventies zijn ontwikkeld voor volwassenen, kunnen veel interventies ook op latere leeftijd worden ingezet. Dit geldt met name bij mensen met een verstandelijke beperking, waarbij de ontwikkelingsleeftijd achterloopt op de kalenderleeftijd. Een meerderheid van de interventies richt zich op de preventie van slachtofferschap. Met een deel van de interventies kan mogelijk ook plegerschap in de toekomst worden voorkomen. Er zijn 3 interventies die uitsluitend hiervoor ontwikkeld zijn. Ook merkte een deelnemer aan de expertmeeting op dat er weinig instrumenten zijn voor risicotaxatie bij plegers van seksueel geweld met een lichte verstandelijke beperking.

Kijkend naar intermediaire doelgroepen valt het op dat er weinig materialen zijn voor ouders. Tijdens de expertmeeting werd dit beeld bevestigd: er is veel behoefte aan materialen voor ouders over hoe zij hun kind kunnen ondersteunen bij de seksuele ontwikkeling. Dat er in de algemene tabel weinig interventies voor de intermediaire doelgroep managers/beleidsmakers voorkomen, is te verklaren doordat wij beleidsinstrumenten in een aparte tabel hebben ondergebracht.

Aantal beschikbare interventies: type interventie

De meerderheid van de interventies is gericht op primaire preventie, oftewel voorlichting. Daarna wordt ingezet op signalering/diagnostiek en aanpak/behandeling. Beduidend minder interventies zijn ontwikkeld voor nazorg, maar mogelijk zit dit ook deels verwerkt in de behandeling. Door leden van de expertmeeting werd overigens opgemerkt dat er meer materialen voor diagnostiek en behandeling bestaan dan wij in deze inventarisatie gevonden hebben. Het lijkt erop dat instrumenten voor diagnostiek en behandeling zoals die door gedragskundigen (orthopedagogen en psychologen) worden gebruikt vaak niet zijn opgenomen in interventiedatabanken met een bredere insteek. Wegens tijdgebrek konden we onze zoekstrategie niet aanpassen om ook dit deel van de preventie van seksueel geweld verder te onderzoeken. Wel zijn we in een laat stadium van deze inventarisatie in de literatuur een aantal methodieken tegengekomen die in Nederland worden gebruikt bij licht verstandelijk beperkte zedendelinquenten, zoals: Anders denken Anders doen, het terugvalpreventie model, het SORC-model, het pathway model (PWM), het sociale vaardigheidsmodel, het Good Lives Model-Comprehensive (GLM-C) en het GG6-model (Kemperman & Prevo, 2008; Hoitzing, Van Lankveld, Kok & Curfs 2010).

Aantal beschikbare interventies: onderwerpen

Verder gaven deelnemers aan de expertmeeting aan dat zij in de praktijk materialen missen voor een aantal onderwerpen. Zo kwam naar voren dat er behoefte is aan materialen ter voorkoming van seksueel geweld binnen een relatie (voor mensen met een verstandelijke beperking). Het gaat dan om het leren aangeven wat iemand wel of niet wil en het leren van het seksuele spel binnen een relatie. Tijdens de expertmeeting werd ook genoemd dat het beschikbare aanbod zich vooral richt op het vergroten van kennis en nauwelijks op het aanleren van vaardigheden of het beïnvloeden van attitudes. De leden van de expertmeeting misten ook materialen waarin aandacht wordt besteed aan relationele en seksuele vorming in relatie tot religie. Hierdoor worden bestaande materialen soms niet gebruikt bij mensen met een christelijke of islamitische achtergrond.

Overige soorten interventies: beleidsinstrumenten, algemene sociale vaardigheden en weerbaarheid, algemene relationele en seksuele vorming, websites

Bij de interventies die niet in de gedetailleerde matrix zijn opgenomen maar in aparte tabellen (zie bijlage 2 t/m 5) vallen een aantal zaken op. De meeste beleidsinstrumenten richten zich op mensen met een (lichte tot ernstige) verstandelijke beperking, en op integrale aandacht voor seksueel geweld d.w.z. zowel (primaire) preventie, signalering als aanpak en nazorg na een incident. De

meeste sociale vaardigheids- en weerbaarheidstrainingen zijn gericht op een brede doelgroep, d.w.z. niet specifiek gericht op mensen met een beperking. De nadruk ligt op preventie door middel van kennisoverdracht, bewustwording van het eigen gedrag en dat van de ander, en het aanleren van vaardigheden. Ook materialen voor algemene relationele en seksuele vorming zijn meestal niet specifiek ontwikkeld voor mensen met een beperking; soms worden ze met een aanpassing gebruikt bij groepen met een beperking. De enkele specifiek ontwikkelde materialen zijn gericht op mensen met een verstandelijke beperking. De nadruk ligt op preventie door middel van kennisoverdracht, bewustwording en het ontwikkelen van bepaalde attitudes. Websites zijn vaak wel specifiek ontwikkeld voor mensen met een verstandelijke en/of lichamelijke beperking. Zij bieden informatie en doorverwijzing naar hulpverlening.

Hoofdstuk 4. Kwaliteit van het aanbod

Er is geprobeerd de geselecteerde interventies te beschrijven en te toetsen op basis van een aantal kwaliteitscriteria. Hiervan wordt in dit hoofdstuk verslag gedaan. Daarbij noemen we ook de moeilijkheden die we zijn tegengekomen, met name dat de benodigde informatie vaak niet beschikbaar was. Dit is ook de reden dat ervoor gekozen is om bij dit hoofdstuk geen tabel met informatie over individuele interventies op te nemen.

Informatie over onderbouwing van interventies vaak niet (online) beschikbaar

Tijdens het uitvoeren van deze inventarisatie werd duidelijk dat het moeilijk was om onze kwaliteitscriteria toe te passen omdat veel informatie niet online beschikbaar was. De informatie in databanken of op de websites van eigenaars van interventies was vaak te summier of niet gericht op *evidence-based* criteria zoals samenhang tussen probleemanalyse, doelgroep, doelen en aanpak. Voor onze doeleinden konden we alleen voldoende informatie vinden op databanken die specifiek gericht zijn op *evidence-based* criteria, zoals de Interventiedatabase (Centrum Gezond Leven), databank Effectieve Jeugdinterventies (NJI) en de databank Effectieve Sociale Interventies (MOVISIE). Van interventies in deze databases is steeds een uitgebreide beschrijving opgenomen aan de hand van relevante kwaliteitscriteria. Maar bij interventies die niet in deze databases stonden was online vaak onvoldoende informatie te vinden. Ook wanneer wij interventies konden inzien, omdat het materiaal aanwezig was in het informatiecentrum van Rutgers WPF, bleek dat de benodigde informatie vaak niet was terug te vinden in de handleiding of andere onderdelen van het materiaal.

We hebben deze bevinding besproken met de deelnemers aan de expertmeeting. Zij gaven aan dat ontwikkelaars van interventies soms wel werken op basis van theorieën of een systematische aanpak zoals Intervention Mapping, maar zij nemen deze informatie niet op in het materiaal of stellen dit niet beschikbaar via de website. Dit komt deels omdat zij verwachten dat deze informatie als niet relevant wordt beschouwd door de professionals die het materiaal gebruiken. Dit betekent dat alleen afgaan op wat er (online) gepubliceerd is over interventies een vertekend beeld geeft van de kwaliteit: ook als er niet over gepubliceerd is, kan er tijdens het ontwikkeltraject wel sprake zijn geweest van een theoretische onderbouwing. Om zeker te weten of een interventie voldoet aan *evidence-based* kwaliteitscriteria zouden we eigenlijk de ontwikkelaar(s) van elke interventie moeten interviewen over hoe en op basis van welke criteria zij hun interventie ontwikkeld hebben. Dit was binnen het tijdsbestek van deze inventarisatie niet mogelijk.

Verder werd aangegeven dat er in de praktijk weinig *evidence-based* interventies ontwikkeld worden vanwege praktische belemmeringen. Professionals hebben vaak maar beperkt de tijd om een interventie te ontwikkelen. Werken volgens een methodiek voor planmatige interventieontwikkeling, zoals Intervention Mapping, vereist meer tijd dan meestal beschikbaar is.

Voor professionals zijn andere criteria vaak belangrijker dan of interventies al dan niet evidence-based zijn

In de expertmeeting werd duidelijk dat het wel of niet *evidence-based* zijn van een interventie vaak niet het belangrijkste criterium is voor professionals. Andere factoren wegen voor hen zwaarder. Sociotherapeuten zoeken bijvoorbeeld vooral materiaal dat precies aansluit bij een heel specifiek probleem bij een specifieke doelgroep. Of het wel of niet *evidence-based* is, is daarbij minder van belang. Ook andere *practice-based* criteria, werden genoemd, zoals dat materiaal niet te gedateerd moet zijn. Als bijvoorbeeld de kleding en kapsels van personen in visuele materialen niet meer van deze tijd zijn, spreekt het cliënten minder aan.

Daarnaast blijkt dat voor professionals uit de praktijk niet alleen de kwaliteit van materialen, maar ook randvoorwaarden voor gebruik en implementatie belangrijk zijn. Zo werd de prijs van een interventie genoemd als een belangrijke factor. Ook het al dan niet hebben van een visie en beleid

op seksualiteit bepaalt of interventies rond dit thema gebruikt worden. Als zulke randvoorwaarden ontbreken is het überhaupt niet mogelijk om interventies aan te schaffen en in te zetten.

De hierboven genoemde criteria hangen sterk af van het oordeel van individuele professionals in specifieke situaties: of een interventie wel of niet specifiek genoeg op een bepaald probleem is gericht, of het wel of niet te gedateerd is voor de doelgroep waar de professional mee werkt, of het wel of niet betaalbaar is. Ze zijn daarom niet goed te standaardiseren en te beoordelen door externe onderzoekers. Daarom hebben wij ervoor gekozen deze *practice-based* criteria niet systematisch mee te nemen in deze inventarisatie. We hebben wel gekeken naar de kosten van de interventies. De kosten van de verschillende interventies lopen sterk uiteen. Dat heeft vooral te maken met het soort interventie: over het algemeen zijn de duurste interventies diegene die door externe trainers of acteurs moeten worden uitgevoerd, terwijl websites meestal gratis toegankelijk zijn. Wel moet worden opgemerkt dat het moeilijk is om eenduidige uitspraken over kosten te doen, omdat men soms kan kiezen een lespakket in zijn geheel aan te schaffen, of slechts een aantal onderdelen. Ook zijn er soms kortingen als men meerdere exemplaren afneemt. Daarom zijn de prijzen van interventies niet opgenomen in de tabellen in dit rapport.

Professionals hebben wel behoefte aan inzicht in de kwaliteit van het aanbod

Hoewel er weinig informatie beschikbaar is om de interventies te toetsen op kwaliteit, blijkt uit de expertmeeting dat hier wel degelijk behoefte aan is. Professionals missen vaak essentiële informatie over welke interventie aansluit bij de doelgroep (soort beperking), afgestemd op capaciteiten en ontwikkelingsniveau. Weten wat de beste interventies zijn zou hen helpen een keuze te maken uit het grote en onoverzichtelijke aanbod.

Proces- en effectstudies worden wel uitgevoerd, maar niet op de interventies die speciaal ontwikkeld zijn voor mensen met een beperking

Zoals eerder is aangegeven was het erg moeilijk om een oordeel te geven over de interventies op basis van de opgestelde kwaliteitscriteria. De enige criteria waarover een objectief oordeel kon worden gegeven waren het al dan niet aanwezig zijn van een procesevaluatie- en/of effectonderzoek. Interventies waarbij een procesevaluatie- en/of effectonderzoek is uitgevoerd zijn opgenomen in een aparte tabel, waarbij de belangrijkste onderzoeksuitkomsten zijn weergegeven (zie bijlage 6). Uit deze inventarisatie blijkt dat slechts bij twee interventies, die speciaal zijn ontwikkeld voor mensen met een beperking, een procesevaluatie is uitgevoerd (SeCZ Talk, Kriebels in je buik). Voor de interventie Je Lijf, Je Lief staat een procesevaluatie gepland. Daarnaast blijkt dat het ontbreekt aan bewezen effectieve interventies. Bij de interventies Lang Leve de Liefde, Relaties en Seksualiteit, EMDR, STEPS, het Marietje Kessels Project en Girls' Talk is er effectonderzoek uitgevoerd, maar niet onder mensen met een beperking.

Hoofdstuk 5. Conclusies en aanbevelingen

Conclusies

Informatie over de inhoud, opzet, theoretische achtergrond en effectiviteit van beschikbare interventies wordt nog maar in beperkte mate online beschikbaar gesteld door de eigenaars en ontwikkelaars van interventies. Veel interventies zijn nog niet opgenomen in landelijke databases waarin de kwaliteit van interventies systematisch beschreven wordt. Het is nu moeilijk om een goed beeld te krijgen van het beschikbare aanbod van interventies: hiervoor moeten meerdere websites bekeken en vergeleken worden. En zelfs wanneer een interventie online beschreven is, is de informatie die gegeven wordt vaak beperkt. Doelen en inhoud worden maar beperkt geschreven, en vaak is het onduidelijk of een interventie gebaseerd is op wetenschappelijke theorieën en evidentie. Daardoor is het vaak onmogelijk om een beeld te krijgen van de kwaliteit van beschikbare interventies.

Voor sommige doelgroepen is meer beschikbaar dan andere; het aanbod voor mensen met een verstandelijke beperking (maar niet ernstige verstandelijke beperking) is relatief groot, terwijl voor mensen met een auditieve, visuele of motorische beperking relatief weinig beschikbaar is. Ook is er weinig materiaal beschikbaar voor jonge kinderen en voor ouders. Deze lacunes werden al eerder signaleerd in de quickscan uit 2010, die gericht was op interventies op het gebied van seksuele gezondheidsbevordering in brede zin (Gesell et al., 2010). Daarnaast is er behoefte aan materiaal voor - potentiële - plegers, zoals risicotaxatie-instrumenten.

Ook is er weinig aandacht voor preventie van seksueel geweld binnen relaties. Mensen met een verstandelijke beperking moeten leren wensen en grenzen aan te geven in relaties, hetgeen ook naar voren kwam uit de aanbevelingen van het onderzoek *Beperkt weerbaar*. Materiaal zou niet alleen betrekking moeten hebben op kennis, maar ook op vaardigheden en attitudes. Daarnaast signaleren professionals uit de praktijk ook dat maar weinig interventies aandacht hebben voor religie, wat het gebruik bij religieuze cliënten belemmert.

Professionals in het veld hebben nog maar beperkt aandacht voor planmatige, *evidence-based* interventieontwikkeling. Dit komt ook naar voren uit recent onderzoek (Schaafsma, Stoffelen, Kok, Curfs, *in press*). Interventies worden daardoor niet altijd op basis van wetenschappelijke theorieën en evidentie ontwikkeld. Ook als dat wel het geval is wordt deze informatie niet altijd (online) gepubliceerd, omdat ontwikkelaars en eigenaars ervan uitgaan dat professionals uit de praktijk deze informatie minder belangrijk vinden.

Voor professionals in de praktijk is een aantal kwaliteitscriteria en randvoorwaarden in het bijzonder van belang. Een interventie moet duidelijk van toepassing zijn op een specifieke casus en het beeldmateriaal mag niet te gedateerd zijn. Interventies moeten betaalbaar zijn en een instelling moet visie en beleid op seksualiteit, relaties en weerbaarheid hebben. Dergelijke *practice-based* criteria en randvoorwaarden bepalen of een interventie gebruikt kan worden in de praktijk. Het is dus belangrijk om te beseffen dat voor de praktijk vaak andere factoren een rol spelen dan of iets wel of niet *evidence-based* is. Zoals in een recent rapport geconcludeerd wordt, is het enerzijds wenselijk dat de praktijk meer *evidence-based* kennis gebruikt, anderzijds is óók de kennis uit de praktijk belangrijk (Wartna, Vaandrager, Wagemakers, & Koelen, 2012).

Het is zeker wenselijk dat meer interventies voor mensen met een beperking worden onderzocht op effectiviteit. Nu is dat nog maar nauwelijks het geval, waardoor er geen kennis voorhanden is over welke materialen echt effectief zijn. Ook is het gewenst dat nieuwe interventies voor deze doelgroep meer worden ontwikkeld volgens een planmatige, *theory-* en *evidence-based* werkwijze. Dit zijn echter zaken die relatief veel tijd en middelen vergen. Praktisch gezien zal dit dan ook maar voor een beperkt aantal interventies kunnen worden uitgevoerd.

Daarom is de belangrijkste prioriteit dat informatie over interventies meer beschikbaar wordt gemaakt. Er is al een relatief groot aanbod van beschikbare materialen, maar informatie over inhoud en kwaliteit is nog maar zeer beperkt online toegankelijk, en dan ook alleen door het raadplegen van meerdere websites en databanken. Het gaat daarbij om informatie zoals doelen, werkwijze, theoretische uitgangspunten en effectiviteit, maar ook om zaken die voor professionals uit de praktijk relevant zijn. Door het meer toegankelijk maken van informatie, kunnen professionals een gefundeerde keuze maken uit het beschikbare aanbod. Bovendien wordt zo duidelijker wat de hiaten zijn in het aanbod. Ook kan het uitgebreid beschrijven van kenmerken van interventies dienen als opstap om uiteindelijk een aantal interventies te onderzoeken op effectiviteit.

Aanbevelingen

- Voor een aantal groepen dient nog materiaal ontwikkeld te worden. Dit geldt met name voor:
 - mensen met een ernstige verstandelijke beperking
 - mensen met een auditieve, visuele of motorische beperking
 - kinderen (van 0 tot 4 en van 5 tot 12 jaar) met een beperking
 - ouders van kinderen met een beperking
- Ook ten aanzien van bepaalde onderwerpen is nog (aanvullend) materiaal noodzakelijk, zoals:
 - seksualiteit en seksueel geweld binnen partnerrelaties voor mensen met een verstandelijke beperking
 - preventie van ouderschap en risicotaxatie bij plegers van seksueel geweld met een licht-verstandelijke beperking
 - vaardigheden en attitudes, naast kennis over seksualiteit en seksueel geweld
 - seksualiteit binnen religies
- In het reguliere onderwijs moet men erop bedacht zijn dat kinderen en jongeren met een beperking aanvullende of andere interventies nodig hebben om adequate relationele en seksuele vorming te krijgen.
- Informatie over vorm, inhoud en kwaliteit van interventies moet beter toegankelijk worden gemaakt. Eigenaars van interventies dienen gestimuleerd te worden om meer informatie over hun interventies beschikbaar te maken, zoals gedetailleerde beschrijvingen van doelen, aanpak en randvoorwaarden.⁶ Indien van toepassing dient ook informatie over de theoretische onderbouwing en de resultaten van procesevaluaties en effectstudies gepubliceerd te worden. Bij voorkeur worden interventies aangemeld bij een nationale databank voor interventies. Dit geldt ook voor instrumenten voor diagnostiek en behandeling.
- Professionals uit de praktijk hebben behoefte aan inzicht in de aard, toepasbaarheid en kwaliteit van het beschikbare aanbod. Hierbij moet zowel oog zijn voor wetenschappelijke, *evidence-based* criteria als voor factoren die door de praktijk het belangrijkste gevonden worden.
- Het is gewenst om effectonderzoek uit te voeren bij interventies die specifiek zijn ontwikkeld voor mensen met een beperking. Nu is dat nog nauwelijks het geval, waardoor er geen inzicht is in wat voor interventies effectief zijn bij deze doelgroep.
- Ook moet inzicht worden gegeven in wat kwalitatief goede interventies zijn op basis van voor de praktijk relevante kwaliteitscriteria en randvoorwaarden. Een groep professionals uit de praktijk zou een selectie kunnen maken van voor de praktijk bijzonder geschikte interventies, op basis van vooraf vastgestelde criteria.
- Het is van belang om in te steken op duurzaamheid. Momenteel wordt er nog vaak ad hoc aandacht besteed aan relationele en seksuele vorming en de preventie van seksueel misbruik. Instellingen zouden begeleid moeten worden in het ontwikkelen van een visie op

⁶ Een voorbeeld voor dergelijke beschrijvingen is het niveau "Goed beschreven" van de Erkenningscommissie Interventies van RIVM Centrum Gezond Leven, het Nederlands Jeugdinstituut en het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid.

seksualiteit en een duurzame implementatie van effectief bewezen interventies. Alleen op deze wijze kan een verschuiving van secundaire preventie ('brandjes blussen' bij incidenten) naar primaire preventie (voorkomen van seksueel misbruik) bewerkstelligd worden.

Referenties

APA, American Psychiatric Association. (1994). Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Fourth edition. Washington DC: APA.

Berlo, W. (1995). *Seksueel misbruik bij mensen met een verstandelijke handicap. Een onderzoek naar omvang, kenmerken en preventiemogelijkheden*. Utrecht: Nisso.

Berlo, W. van, Haas, S. de, Oosten, N. van, Dijk, L. van, Brants, L., Tonnon, S., & Storms, O. (2011). *Beperkt weerbaar: Een onderzoek naar seksueel geweld bij mensen met een lichamelijke, zintuiglijke of verstandelijke beperking*. Utrecht: Rutgers WPF/MOVISIE.

Buntinx, W.H.E. & Curfs, L.M.G. (2010). Wat is een verstandelijke handicap en wat zijn de gevolgen ervan? In: Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid. Bilthoven: RIVM. Verkregen op 30 augustus, 2012, via <http://www.nationaalkompas.nl>> Nationaal Kompas Volksgezondheid\Gezondheid en ziekte\Ziekten en aandoeningen\Psychische stoornissen\Verstandelijke handicap

Curry, M.A., Hassouneh-Philips, D., & Johnston-Silverberg, A. (2001). Abuse of women with disabilities: An ecological model and review. *Violence Against Women*, 7, 60-79.

Gesell, S., Maris, S., Berlo, W. van, & Haastrecht, P. van (2010). *Slapende honden wakker maken? Quickscan van het interventieaanbod ter bevordering van seksuele gezondheid voor mensen met een beperking of chronische ziekte*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.

Hannink, M. (2001). *Een duidelijk gebaar: aanpak van seksueel misbruik van doven*. Notitie van FODOK.

Hoitzing, B. Lankveld, J. van, Kok G., & Curfs L. (2010). Behandelprogramma's voor plegers van seksueel grensoverschrijdend gedrag met een lichte verstandelijke beperking in Nederland. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 34, 19 - 32.

Kedde H. (2006). Seksualiteit en seksuele gezondheid bij ziekte en handicap. In F. Bakker & I. Vanwesenbeeck (red.), *Seksuele gezondheid in Nederland 2006* (pp. 189-202). Utrecht: Rutgers Nisso Groep.

Kemperman, J. & Prevoo, N. (2008). 'Anders Denken, Anders Doen' Een ambulante aanpak van licht verstandelijk gehandicapte zedendelinquenten. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 32, 139 - 150.

Klerk, M. de, Fernee, H., Woittiez, I., & Ras, M. (2012). Factsheet Mensen met lichamelijke of verstandelijke beperkingen. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Verkregen op 30 augustus, 2012, via www.scp.nl/dsresource?objectid=32688&type=org.

Lammers, M., Kok, E., & Oude Avenhuis, A. (2005). *Preventie van seksueel misbruik bij vrouwen en mannen met een handicap. Noodzaak, doel en effectiviteit van preventieactiviteiten, overzicht programma's en materialen*. Utrecht: TransAct.

Lammers, M., & Kok, E. (2009a). *Overzicht programma's en materialen relationele & seksuele vorming en weerbaarheid voor leerkrachten speciaal onderwijs (so) en voortgezet speciaal onderwijs (vso) en begeleiders van mensen met een verstandelijke beperking*. Utrecht: MOVISIE.

Lammers, M., & Kok, E. (2009b). *Overzicht programma's en materialen sociaal emotionele ontwikkeling voor leerkrachten speciaal onderwijs (so) en voortgezet speciaal onderwijs (vso) en begeleiders van mensen met een verstandelijke beperking*. Utrecht: MOVISIE.

Lammers, M. (2010). *Overzicht programma's, materialen, literatuur en websites seksuele vorming bij kinderen en jongeren*. Utrecht: MOVISIE.

McCarthy, M. (1999). *Sexuality and women with learning disabilities*. Londen: Jessica Kingsley Publishers.

Schaafsma, D., Stoffelen, J. M. T., Kok, G., Curfs, L. M. G. (in press). Exploring the development of existing sex education programs for people with Intellectual Disabilities: An Intervention Mapping approach. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*.

Schalock, R.L., Borthwick-Duffy, S.A., Bradley, V.J., Buntinx, W.H.E., Coulter, D.L., Craig, E.M., et al. (2010) *Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports* (Eleventh edition). Washington DC: AAIDD.

Spanjaard, H., Haspels, M., & Roos, I. (2000). Grenzen stellen en respecteren: Onderzoek naar de effecten van programmaontwikkeling omtrent seksualiteit. *Nederlands Tijdschrift voor Zwakzinnigenzorg*, 26 (4), 211-228.

Wartna, J., Vaandrager, L., Wagemakers, A, & Koelen, M. (2012). *“Er is geen enkel werkzaam principe dat altijd werkt”*: Een eerste verkenning van het begrip werkzame principes. Wageningen: Leerstoelgroep Gezondheid en Maatschappij, Wageningen University.

Bijlage 1 Interventiematrix

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
<i>Verstandelijke beperking</i>									
1	Vrienden & vrijers	Bureau Edubooks & Training	Spelmethode die het makkelijker maakt om met o.a. leerlingen, cliënten en cursisten met een licht verstandelijke beperking te praten over de thema's het lichaam, vriendschap, partners, seksualiteit en weerbaarheid. Edubooks biedt een training aan om het materiaal te gebruiken.			x	x		beiden
2	Kriebels in je Buik	Theater A la Carte	Een voorstelling over seksualiteit en intimiteit voor mensen met een lichte verstandelijke beperking. Onderwerpen die in de voorstelling aan bod komen zijn onder andere vriendschap, verliefdheid, relaties, seks, genieten van je eigen lijf en grenzen stellen.			x	x	x	beiden
3	Baas van het gesprek	Carante Groep	Een methodiek voor het houden van gesprekken met slachtoffers en daders van seksueel misbruik met een lichte tot matige verstandelijke beperking. In deze handleiding zijn vier gespreksmodellen uitgewerkt voor de diagnostiek en behandeling van slachtoffers en plegers van seksueel misbruik met een verstandelijke beperking. Op de dvd zijn vier voorbeeldgesprekken opgenomen. Carante Groep biedt ook een instaptraining aan om het materiaal (handleiding en dvd) te gebruiken.				x		beiden
4	Seks@relaties.kom	Uitgeverij Epo	Seks@relaties.kom! geeft een aanzet tot nadenken over seksualiteit en relaties van mensen met een verstandelijke beperking. Het pakket bestaat uit een werkboek met theoretische achtergronden en methodieken en een materialen map. Veel aandacht is besteed aan het uitgebreid ondersteunend visueel materiaal. Om met het pakket te werken, wordt een train-de-trainer programma aangeboden.			x	x		beiden

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
5	Verliefd en zo	Helpende handen	Pakket waarin de seksuele ontwikkeling van mensen met een lichte verstandelijke beperking wordt behandeld, met daarbij nadruk op de speciale aanpak die is vereist. Het pakket bestaat uit een vertelboek, waarin een verhaal wordt verteld over seksuele ontwikkeling, en wat er gebeurt als je tegen je zin in aangeraakt of aangerand wordt. In een bijgesloten werkboekje zijn verwerkingsvragen opgenomen. Het handboek voor de ouders geeft voorlichting en informatie over seksuele ontwikkeling voor kinderen met een beperking. De Bijbel is het uitgangspunt geweest voor de gegeven adviezen en de ethische dilemma's.		x	x			beiden
6	Praten over seks	Garant-Uitgevers / Maklu-Uitgevers	'Praten over seks' is een methode voor cliëntbegeleiders voor het ondersteunen van mensen met een lichte tot matige verstandelijke beperking bij hun seksuele ontwikkeling. Het centrale onderwerp is seksualiteit in de breedste zin van het woord: van lichaamsbesef tot geslachtsgemeenschap.				x		beiden
7	Deurtje Open, Deurtje Dicht (DODD)	Stichting Philadelphia Zorg	Met behulp van dit lespakket kan gewerkt worden aan sociale weerbaarheid en relatievorming. Het lespakket heeft als doel mensen met lichte tot matige verstandelijke beperking zich bewuster van zichzelf te maken, en hen sociaal weerbaarder te maken. Er is veel aandacht voor fysieke- en verwerkingsoefeningen en voor het leerproces er omheen. Door de stapsgewijze aanpak kunnen ook mensen met een zwaardere handicap er profijt van hebben. Bij het lespakket is een train de trainersprogramma voor begeleiders/trainers ontwikkeld.			x	x	x	slachtoffer
8	Seksuele vorming Promotie	Uitgeverij Edu'Actief b.v.	Pakket om een positieve houding ten aanzien van seksualiteit te stimuleren, het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en een gevoel van eigenwaarde, het ontdekken van de eigen normen, waarden en wensen op het gebied van seksualiteit en het respectvol omgaan met anderen. Hierbij is ook aandacht voor maatschappelijke en culturele normen en waarden.			x			beiden

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
9	Omgaan met sociale relaties en intimiteit	Stichting Liberman Modules	De module bestaat uit twee afzonderlijke delen en is gericht op het aanleren van noodzakelijke vaardigheden om cliënten in staat te stellen zelfstandig contacten en relaties aan te gaan en deze te onderhouden op een voor henzelf en de ander bevredigende manier. De nadruk ligt hierbij op communicatievaardigheden. Er is een tweedaagse kennismakingstraining voor de professional om bekend te raken met de module.			x	x	x	beiden
10	Je Lijf, Je Lief!	GGD Amsterdam	'Je Lijf, je Lief!' is een lesprogramma met als doel het voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag bij leerlingen uit het praktijkonderwijs. Het programma bestaat uit vijf lessen met veel aandacht voor rolverdeling, grenzen aangeven en respecteren en groepsdruk. De docenten krijgen van tevoren van de GGD een korte bijscholing om met het programma te werken. Het lespakket sluit goed aan op het lespakket 'Lang leve de Liefde'.			x			beiden
11	Cyberseks en cyberpesten	Trajekt	Voorlichtingprogramma over cyberpesten en cyberseks. Bewustwording van de mogelijke gevaren op internet en het vervagen van grenzen bij tieners. De leefwereld van tieners van nu en de mogelijkheden van internet weergeven. Binnen de training worden tips en hulpmiddelen aangereikt.			x			beiden
12	Lang leve de liefde (Praktijkschoolvariant Lang Leve de Liefde 4)	Soa Aids Nederland	'Lang leve de liefde' is een lespakket over veilig vrijen, relaties en seksualiteit. In het lespakket komen naast kennisoverdracht over veilig vrijen en onveilig seksueel gedrag, tevens het stimuleren van positieve verantwoordelijke houding ten aanzien van seksualiteit, de leuke kanten van verliefdheid en seks en gevoelens van kwetsbaarheid en onzekerheid aan de orde. Lang leve de Liefde voor het praktijkonderwijs maakt deel uit van het vernieuwde lespakket Lang Leve de Liefde. Het magazine is voor wat betreft taalgebruik en werkvormen speciaal aangepast en uitgetest voor leerlingen in het praktijkonderwijs.			x			beiden

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
13	Op het werk	Eenvoudig communiceren	Serie over sociale vaardigheden op de werkvloer. De serie bestaat per thema uit een leerlingenboek en lesbrief met vragen en opdrachten. De boekjes geven in eenvoudige taal (leesniveaue A2) informatie en praktische tips over de thema's seksuele intimidatie, pesten en hygiëne. Voor het thema seksuele intimidatie is ook een handleiding voor de docent ontwikkeld. Doel van de serie is het vergroten van sociale vaardigheden, zelfvertrouwen, weerbaarheid, bewustwording van de omgeving en het leren nemen van verantwoordelijkheid voor het eigen gedrag.			x	x	x	beiden
14	The emotion game	Edudesk	Met het spel 'The Emotion Game' is het mogelijk om spelenderwijs in te gaan op gevoelens en emoties van kinderen en jongeren met verstandelijke beperkingen. Dit spel is een goede aanleiding om verder te praten over wat kinderen bezig kan houden en spelenderwijs te leren erover te praten. Hierdoor leren begeleiders de kinderen beter kennen maar vooral leert het kind zichzelf beter kennen en het leert over gevoelens te praten. Door middel van vraagkaartjes wordt nadruk gelegd op gevoelens in allerlei dagelijkse situaties. Er is een aanvullende set met vragen over gevoelens met betrekking tot seksualiteit.		x	x			beiden
15	Over grenzen	KLOS-TV	'Over grenzen' is gemaakt voor professionele begeleiders van mensen met een verstandelijke beperking. Doel van de DVD is om grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik te leren signaleren en bespreekbaar te maken.						slachtoffer
16	Preventieproject: Beware of loverboys! vso	Scharlaken Koord	'Beware of Loverboys' is een preventieproject voor meisjes met een laag cognitief niveau. Het doel van het project is leerlingen te waarschuwen voor loverboys en ze bewust te maken van hun opvattingen omtrent relaties, weerbaarheid, zelfvertrouwen en grensoverschrijdend gedrag. Er zijn drie lessen. Les 1 is een basis les, waarin wordt ingegaan op loverboys en risicorelaties. Les 2 bevat een spel en een creatieve opdracht en is er ruimte voor nazorg. In les 3 staat het thema weerbaarheid centraal.			x			slachtoffer

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
17	Van Top tot Teen	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	Voorlichtingsmap voor ondersteuners en verwanten van mensen met een matige of lichte verstandelijke beperking. Deze map bevat concreet materiaal waarmee ondersteuners adequaat seksuele voorlichting kunnen geven.			x	x		beiden
18	Begeleiding van seksueel misbruikte cliënten met een verstandelijke beperking	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	Boek dat inzicht geeft in de beleving van seksueel misbruik, het belang van visie en beleid, de signalen die seksueel misbruikte cliënten geven en introduceert een nieuwe begeleidingstijl van seksueel misbruikte cliënten met een verstandelijke handicap. De methodiek van de hermeneutische cirkel staat hierbij centraal.						slachtoffer
19	Seksuele voorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap. De kunst van het bestaan	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	In dit boek wordt op een praktische, herkenbare en methodische wijze aangegeven hoe seksuele voorlichting gegeven kan worden aan mensen met een verstandelijke beperking. De hermeneutische cirkel staat hierbij centraal. De vier grote, overkoepelende thema's van seksuele voorlichting worden uiteengezet: lichaamsbeeld, normen en waarden, relatievorming en weerbaarheid.			x	x		beiden
20	Studiedag over seksueel misbruik van mensen met een verstandelijke beperking, de eendaagse bewustwordingsdag	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	Een studiebijeenkomst over de beleving en begeleiding van mensen met een verstandelijke beperking die seksueel misbruikt zijn. Op deze studiedag wordt uitgebreid stilgestaan bij processen die zich voordoen in situaties die betrekking hebben op seksueel misbruik en andere grensoverschrijdingen. Er wordt een aantal praktische handvatten aangereikt om in de praktijk mee aan de slag te gaan.						slachtoffer

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
21	Seksueel misbruik, de tweedaagse variant	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	Verdieping op de eendaagse studiedag. In deze training krijgt men informatie over verschillende vormen van seksueel misbruik, de mogelijke gevolgen voor de slachtoffers en men krijgt een flink aantal adviezen voor de wijze waarop seksueel misbruikte mensen met een verstandelijke beperking begeleid kunnen worden. Daarnaast krijgt men inzicht in de achtergronden van seksueel misbruik, ontwikkelt men vaardigheden om seksueel misbruik en de daaruit vloeiende overlevingsstrategieën van cliënten te herkennen. Tenslotte richt deze training zich op het bespreekbaar maken van seksueel misbruik binnen het team en het geven van seksuele voorlichting en/of begeleiding aan seksueel misbruikte cliënten.						slachtoffer
22	Seksualiteit, relatievorming, intimiteit, seksuele voorlichting en seksueel misbruik, de driedaagse training	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	Cursus waarin seksuele hulpvraagverduidelijking wordt gerealiseerd middels het toepassen van de methodiek van de hermeneutische cirkel; op deze manier wordt het mogelijk adequate seksuele voorlichting te geven, toegesneden op die ene specifieke mens, binnen diens unieke context. Gedurende de training wordt er kennisgemaakt en praktisch geoefend met deze methodiek. De training onderscheidt zich van de tweedaagse daar in deze variant het thema seksueel misbruik uitgebreid meegenomen wordt. Hierbij wordt de hermeneutische cirkel ingezet als onderdeel van "een signalenwijzer" (naast een indicatorenlijst).						beiden
23	Samen misbruik de baas	MOVISIE	'Samen misbruik de baas' is een handboek voor lotgenotengroepen voor vrouwen met een verstandelijke beperking, die te maken hebben gehad met seksueel misbruik. In deze methodiek worden vrouwen in negen groepsbijeenkomsten geholpen om ervaringen met elkaar te delen, te verwerken en een plek te geven in hun leven. Het handboek geeft inzicht in de achtergronden van de specifieke problemen die vrouwen uit deze groep tegenkomen en geeft duidelijke handvatten voor de begeleidsters. De methode maakt veel gebruik van pictogrammen en oefeningen.				x		slachtoffer

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
24	Verstandelijk gehandicapte plegers van seksueel geweld	MOVISIE	Veel (licht)verstandelijk gehandicapte plegers van seksueel grensoverschrijdend gedrag hebben te weinig verstandelijke en sociaal-emotionele mogelijkheden om hun seksueel gedrag zelf te controleren. Ambulante, geïsoleerde therapie heeft dan weinig zin. In deze 1-daagse training leert men hoe men met therapie op locatie naar aanknopingspunten kan zoeken om in de dagelijkse context adequaat (seksueel) gedrag te steunen en om expliciete grenzen te stellen. Het diagnostisch instrument is hierbij het vertrekpunt.						pleger
25	Taxatiegesprekken in de verstandelijk gehandicaptenzorg	MOVISIE	Binnen de verstandelijke gehandicaptenzorg hebben begeleiders regelmatig te maken met een vermoeden van seksueel misbruik bij cliënten. Wanneer er een direct signaal van seksueel misbruik is, is het van belang zo snel mogelijk een taxatiegesprek te voeren. Dit taxatiegesprek moet gevoerd worden door een pedagoog of psycholoog en vergt specifieke deskundigheid. In deze training leert men hoe men een taxatiegesprek moet voeren en laat de deelnemers de grenzen van hun deskundigheid zien.						beiden
26	Diagnostiek bij mensen met een verstandelijk handicap (slachtoffers en plegers)	MOVISIE	In deze training leert men hoe men met een hypothese toetsend model de problemen van zowel slachtoffers als van plegers in kaart kan brengen. Daarnaast richt de training zich op verschillende onderzoeksmiddelen en soorten diagnostische interviews bij seksueel misbruik, zoals taxatiegesprekken bij vermoedens van seksueel misbruik, interviews met slachtoffers en gesprekken met daders.						beiden
27	Risicovol seksueel gedrag licht verstandelijk gehandicapten jongeren	MOVISIE	In deze tweedaagse training staat men stil bij de seksuele ontwikkeling van jongeren met een lichte verstandelijke beperking, de risico's op seksuele grensoverschrijding (als slachtoffer en/of pleger) en het grijze gebied van gezond en ongezond seksueel gedrag. Daarnaast werkt men aan een betere signalering van seksueel risicovol gedrag en het bespreekbaar maken van seksualiteit.						beiden

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
28	Groepshulpverlening aan vrouwen met een verstandelijke handicap	MOVISIE	Dit is een training voor hulpverleners die een lotgenotengroep willen starten voor vrouwen met een verstandelijke handicap. In deze methodiek worden vrouwen in negen groepsbijeenkomsten geholpen om ervaringen met elkaar te delen, te verwerken en een plek te geven in hun leven. Het handboek geeft inzicht in de achtergronden van de specifieke problemen die vrouwen uit deze groep tegenkomen en geeft duidelijke handvatten voor de begeleidsters.						slachtoffer
Visuele beperking									
Auditieve beperking									
29	Leerlijn Relaties en Seksualiteit (voor dove kinderen en jongeren)	Koninklijke Effatha Guyot Groep (Nu: Koninklijke Kentalis)	Mappen en boxen met aanvullend materiaal waarmee dove leerlingen worden voorbereid op en geïnformeerd over relaties en seksualiteit. Daarnaast biedt de leerlijn leerkrachten op scholen voor dove kinderen en jongeren ondersteuning bij onderwerpen.		x	x			beiden
30	Seksueel misbruikt! Wat is dat?	FODOK	Het boek geeft informatie wat seksueel misbruik is en hoe je er iets tegen kan doen. Dit is helder geschreven voor dove en ernstig slechthorende kinderen en jongeren. De materie wordt zeer expliciet en op visuele wijze aan de orde gesteld.			x			slachtoffer
31	Troef-reeks	Van Tricht i.s.m. FODOK	'De Troef-reeks' richt zich op lezers met een achterstand in de Nederlandse taal, in eerste instantie op dove jongeren. Jaarlijks verschijnen drie boeken; enkele daarvan gaan ook speciaal over seksualiteit en seksueel misbruik (bijv. Gewoon Wouter, Laura's geheim, Twee liefdes). In andere boeken zijn bv. weerbaarheid en assertiviteit belangrijke thema's.			x			beiden
Lichamelijke beperking									
32	SeCZ TaLK	Op Eigen Benen	'SeCZ TaLK' is een bordspel voor jongeren met een chronische aandoening of lichamelijke beperking. Het is ontwikkeld om relaties, intimiteit en seksualiteit bespreekbaar te maken en informatie en kennis over te dragen over deze onderwerpen.		x	x			beiden

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
33	Totally sexy (toolkits jongeren, ouders, professionals)	Rutgers WPF	Drie toolkits, voor jongeren, ouders en professionals, met informatie over seksualiteit bij jongeren met een beperking of chronische ziekte, en hoe hun seksuele rechten bevorderd kunnen worden.		x	x			beiden
Meerdere / Gecombineerde beperking									
35	Leerbaar & Weerbaar	Stichting Philadelphia Zorg	Leertlijn waarin gebruik wordt gemaakt van materialen als Deurtje Open Deurtje Dicht, Baas over mijn eigen lijf, Ik boek, en hulpmiddelen voor transfer naar dagelijks leven. Doel is om weerbaarheid van cliënten te verhogen, door het leren omgaan met zichzelf en relaties. Er is training voor ontwikkeld waarin de begeleider zich tot basistrainer DODD en transfercoach kan ontwikkelen. De methode kan worden ingezet bij volwassenen met een matige en lichte verstandelijke beperking, mensen met ASS en verstandelijke beperking en mensen met een auditieve en verstandelijke beperking.				x	x	beiden
36	Hallo IK. Wie ben ik, Wat wil ik, en Wat kan ik. Seksuele beleving bij gehandicapten	Koninklijke Kentalis	De methodiek 'Hallo IK' biedt trainers handvatten om met verstandelijk en auditief/communicatief beperkte mensen (kinderen en volwassenen) te praten over lichaam, gevoel, seksualiteit, weerbaarheid en sociale vaardigheden. Zo wil men al op jonge leeftijd lichaamsbesef creëren en een basis leggen voor het kunnen verwerven van sociale vaardigheden en omgangsvormen.		x	x	x	x	beiden
37	Toolkit: Totale Communicatie lichaam en seksualiteit	Koninklijke Effatha Guyot Groep (Nu: Koninklijke Kentalis)	De toolkit 'Totale communicatie lichaam & seksualiteit' is een hulpmiddel voor de cliënt en zijn omgeving, om op zijn of haar eigen niveau, informatie over lichaam en seksualiteit te krijgen. De inhoud van de toolkit is behulpzaam bij het maken van individuele plannen om cliënten/bewoners stap voor stap informatie te geven over: privacy, lichaamsbeleving, masturbatie, en sociaal gewenst gedrag op het gebied van seksualiteit. De toolkit is in eerste instantie ontwikkeld voor mensen met een (ernstige) verstandelijke beperking, maar is ook in de zetten bij mensen met communicatieve beperkingen.			x	x	x	beiden

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
38	NEE = NEE	Bartiméus	‘NEE=NEE’ is een weerbaarheidstraining, speciaal voor kinderen en jongeren met een visuele beperking. Bij de NEE = NEE weerbaarheidstraining wordt meer gewerkt met werkvormen waarin het lijfelijk contact een grote rol speelt. Daarnaast wordt er gebruik gemaakt van videocomposities die geschikt zijn voor zeer slechtziende en blinde kinderen en jongeren, ook als zij tevens een auditieve beperking hebben. De training is ook bruikbaar voor (zeer) moeilijk lerende kinderen en jongeren en jongeren met een pervasieve ontwikkelingsstoornis. De doelstellingen van de training zijn: herkennen van je gevoelens en grenzen, het bewaken van je grenzen in dagelijkse situaties en het bewaken van je grenzen wanneer je lichamelijke integriteit wordt aangetast.			x			slachtoffer
39	Omgaan met intimiteit en seksualiteit bij mensen met een lichamelijke of verstandelijke handicap (basistraining), psychiatrische aandoening of 'probleem' jongeren	Rutgers WPF	Een praktijkgerichte training voor mensen die hun professionaliteit willen vergroten in het omgaan met bewoners en cliënten op het gebied van intimiteit en seksualiteit. Men krijgt informatie over de invloed van de specifieke situatie van cliënten op seksualiteit. Er worden vaardigheden ontwikkeld om intimiteit en seksualiteit bespreekbaar te maken. Er is ruimte en aandacht voor het uitwisselen van ervaringen uit de eigen praktijk. Tevens maakt men kennis met specifiek voorlichtingsmateriaal. De training duurt vier dagdelen.						beiden
40	Onderzoek je grens	Rutgers WPF	Digitale zelftest voor jongeren met verschillende soorten chronische ziekten en handicaps. De test gaat over verschillende onderwerpen op het gebied van seksuele grensoverschrijding, misbruik is er hier één van. Met behulp van de test kunnen jongeren erachter komen wat hun grenzen zijn, of hun grenzen overschreden zijn, zo ja in welke mate en wat ze er aan kunnen doen. De test is zelf te scoren en geeft commentaar en advies voor de verschillende categorieën. Voor jongens en meisjes zijn aparte varianten ontwikkeld.			x			slachtoffer
41	Vriendschap, intimiteit en seksualiteit: hoe doe je dat?	Buro Bernards & Jongerius	Cursus waarbij jongeren met een matige tot lichte verstandelijke en/of lichamelijke beperking kennis en vaardigheden krijgen ten aanzien van: aangaan en onderhouden van contacten, lichaamsbeleving, vriendschap, normen en		x	x			beiden

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
			waarden, intimiteit en seksualiteit, grenzen stellen en weerbaarheid. Daarnaast krijgen ouders en begeleiders handvatten aangereikt om deelnemers verder te kunnen begeleiden en te ondersteunen in het proces zodat zij uiteindelijk beter voorbereid zijn op moeilijke zaken als contact, vriendschap, intimiteit, seksualiteit en weerbaarheid.						
<i>Niet ontwikkeld voor, maar wel toegepast bij mensen met een beperking</i>									
42	Loverboys	Pretty Woman	Fotoroman die meiden met een lichte verstandelijke beperking meer inzicht geeft in de gevaren van loverboy problematiek.			x			slachtoffer
43	Het vlaggensysteem	Sensoa/Movisie	'Het vlaggensysteem' helpt in het onderscheid maken tussen aanvaardbare en wenselijke seksualiteit bij jongeren en kinderen enerzijds en grensoverschrijdend gedrag anderzijds.		x				beiden
44	Marietje Kessels Project (MKP)	Instituut voor Maatschappelijk Werk Tilburg	Het doel MKP is het vergroten van de weerbaarheid bij kinderen in situaties van machtsmisbruik. Het doel is niet alleen om te voorkomen dat kinderen slachtoffer worden van machtsmisbruik door leeftijdsgenoten of volwassenen, maar tevens - hoewel in mindere mate - om te voorkomen dat zij zichzelf schuldig (gaan) maken aan (seksueel) intimiderend of grensoverschrijdend gedrag.		x				beiden
45	Girls' Talk	Rutgers WPF	'Girls' Talk' is een groeps counselingprogramma voor seksueel actieve, kwetsbare meisjes van 14 tot 18 jaar met een relatief laag opleidingsniveau. Het programma is gericht op hun seksuele 'empowerment' en weerbaarheid. Het is de bedoeling om hun seksuele gezondheid en welzijn te verbeteren. In het programma wordt daarom niet alleen aandacht besteed aan veilig vrijen en geslachtsgemeenschap, maar er wordt ook gesproken over het realiseren van plezierige seksuele ervaringen, vrij van dwang, discriminatie en geweld.			x			slachtoffer

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
46	;-)Cybrrr!!!	Theater a la Carte	Op verzoek van verschillende middelbare scholen in Nederland ontwikkelde Theater a la Carte een voorstelling over de leuke en minder leuke kanten van internet. In ;-)Cybrrr!!! wordt in korte scènes ingegaan op pesten, privacy en seksuele intimidatie. Welke (fatsoens)regels zijn er of zouden er moeten zijn? Hoe geef je je eigen grenzen aan? Welke verantwoordelijkheid heb je zelf als het gaat over MSN, profielsites en chatten? Hierover gaan de spelers met de jongeren in discussie. Er worden geen oplossingen gegeven, maar vragen gesteld. De oplossingen moeten uit de zaal komen.			x			beiden
47	BoysBoysBoys (over loverboys)	Setheater	Geïnspireerd door vragen vanuit het onderwijs, heeft Setheater een workshop ontwikkeld die preventief aandacht besteedt aan loverboy problematiek. Deelnemers weten na afloop: wat een loverboy is, welke risico's hierbij horen en hoe hij te werk gaat (stappenplan). Door theater scènes wordt de kans op herkenning groter, waardoor deelnemers weten waar ze terecht kunnen voor informatie en hulp. De workshop van Setheater wordt door twee acteurs gegeven en gebeurt in kleine groepen, om een veilige en intieme sfeer te kunnen waarborgen. Er wordt zowel voor groepen meisjes als ook voor groepen jongens gespeeld. Begeleiding door een docent is verplicht om eventuele signalen te kunnen herkennen.		x	x			slachtoffer
48	Hoezo, loverboys?	Theater a la Carte	'Hoezo, loverboys?' is een voorlichtingsproject waarin interactieve voorlichting wordt afgewisseld met 'Nancy en haar loverboy', een indringende voorstelling over een meisje dat via haar vriendje in de prostitutie belandt. De combinatie van voorlichting met theater geeft niet alleen inzicht in de problematiek, maar maakt deze ook invoelbaar.			x			beiden
49	Love limits	Scharlaken Koord	'Love Limits' is een empowermenttraining om risicomeiden weerbaar te maken op het gebied van risicovol gedrag binnen relaties en seksualiteit, in het bijzonder op het gebied van prostitutie. Daarnaast wil het ook handvatten bieden in concrete situaties waarin grensoverschrijdend gedrag plaatsvindt.			x			slachtoffer

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
50	Jongens	Centrum 16-22	Lespakket over seksueel geweld voor jongens uit de tweede klas van het (speciaal) voortgezet onderwijs. Het lespakket beoogt leerlingen te leren omgaan met sekseverschillen en weerbaarder te maken tegen seksueel geweld. Het lespakket bestaat uit vijf lessen met als onderwerpen: seks; man-zijn; meisjes; liefde; grenzen.			x			pleger
51	Eye Movement Desensitization & Reprocessing (EMDR)	De Vereniging EMDR Nederland	'Eye Movement Desensitization & Reprocessing (EMDR)' is een behandelmethodede voor kinderen, jeugdigen en volwassenen die lijden aan trauma gerelateerde stoornissen, waaronder Acute Stress Stoornis of Post Traumatische Stress Stoornis (PTSS).	x	x	x	x	x	slachtoffer
52	Leskatern Relaties & Seksualiteit	Rutgers WPF	Het leskatern 'Relaties & Seksualiteit' beoogt bij te dragen aan een gezonde relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen. De interventie wordt uitgevoerd binnen het basisonderwijs en is opgebouwd uit een algemeen katern en drie afzonderlijke katernen met leeftijdsadequate thema's voor de onderbouw, middenbouw en bovenbouw. Enkele thema's zijn: zelfbeeld, lichaamsbeeld, lichamelijke veranderingen in de puberteit, voortplanting, verliefdheid en relaties, seksuele risico's en weerbaarheid.		x				beiden
53	Respect limits	Rutgers WPF, in opdracht van de Raad voor de Kinderbescherming	'Respect limits' is een individuele training (van 10, 15 of 20 bijeenkomsten) voor jongens gericht op het leren herkennen en respecteren van seksuele grenzen. Het einddoel van Respect limits is het voorkomen van zedenrecidive. Positief geformuleerd het bevorderen van (aspecten van) seksuele gezondheid. Ouders of opvoeders worden bij de training betrokken. Zij leren hun kind te steunen bij de gedragsverandering en leren beter toezicht te houden.			x			pleger

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
54	Lets talk	Rutgers WPF	'Let's Talk' bestaat uit een DVD en een handleiding. Op de DVD staan beeldfragmenten met situaties waarin jongeren zich kunnen herkennen of die ze misschien juist afwijzen. Docenten en andere professionals kunnen aan de hand van de DVD met jongeren in gesprek gaan over verschillende aspecten van seksuele leefstijl, rolopvattingen en weerbaarheid; vergroten van kennis over seksuele rechten en ontwikkeling van eigen standpunten, normen en waarden. In de handleiding worden de thema's van de beeldfragmenten en werkwormen beschreven met didactische notities rondom begeleiding van discussies.			x			beiden
55	Can you fix it?	Soa Aids Nederland	De game 'Can you fix it' heeft als doel om jongeren echt te laten oefenen met het aangeven van de eigen grenzen ten aanzien van seksualiteit (attitude ten aanzien grenzen aangeven). Om vervolgens in het echte leven het gedrag te gaan vertonen dat ze zelf gewenst vinden (vorm van activatie), met respect voor de grenzen van de ander.			x			beiden
56	STEPS	Psychotraumacentrum voor Kinderen en Jongeren, Wilhelmina Kinderziekenhuis, UMC	'STEPS' is een verwerkingstherapie, ontwikkeld in het Psychotraumacentrum en gebaseerd op de cognitieve gedragstherapie. Het behandelprotocol bestaat uit 2 delen: <ul style="list-style-type: none"> •een behandeling voor adolescenten en jong volwassenen die eenmalig seksueel geweld hebben meegemaakt en als gevolg daarvan een Post Traumatische Stress Stoornis (PTSS) hebben ontwikkeld •een parallelle begeleiding voor de ouder(s) van de adolescenten Het doel van de behandeling is het verminderen van PTSS klachten ten gevolge van (eenmalig) seksueel geweld en het normaliseren van gedrag. Het doel van het parallelaanbod voor de ouders is dat zij in staat worden gesteld hun kind optimale steun te bieden tijdens de behandeling en dat zij leren om te gaan met hun eigen zorgen en gevoelens van boosheid, verdriet, schuld en angst.			x			slachtoffer

No.	Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie	Leeftijd					Slachtoffer/Pleger
				0-4	5-12	13-25	26-55	55+	
				0	15	41	15	8	
57	Asja	Fier Fryslan	'Asja' is een sterk gestructureerd 7x24 uursprogramma voor meisjes die via loverboys in de prostitutie terecht zijn gekomen of die het risico lopen daarin te belanden. Het programma is erop gericht de meisjes afstand te laten nemen van dat verleden en een nieuw begin te maken. Afhankelijk van de ernst van de problemen duurt het programma zes tot twaalf maanden.			x			slachtoffer
58	Een groot geheim in een klein hoofdje	Leefsleutels	Het project 'Een groot geheim in een klein hoofdje' bestaat uit een praktisch en theoretisch handboek voor leerkrachten van het basisonderwijs, een vormingsaanbod en een informatiefolder voor ouders. Het doel van dit project is het bespreekbaar maken van seksueel misbruik en de leerkracht handvatten aanreiken om met specifieke problemen om te gaan. Onder de noemer preventie zijn speelse activiteiten ontwikkeld om de sociale vaardigheden van leerlingen te versterken. Kinderen leren wat ze moeten doen met hun gevoelens en hun verdriet niet voor zichzelf te houden. Ze moeten leren dat een geheim dat niet goed voelt, niet in hun kleine hoofdje hoeft te blijven zitten. Ze mogen hun gevoelens tonen, ze mogen hun verhaal vertellen.		x				slachtoffer
59	Girls' Choice	Rutgers WPF	'Girls' Choice' is een interactief bordspel, gericht op vijf thema's namelijk seksualiteit en relaties, veilig vrijen, zwangerschap en moederschap, jongens en weerbaarheid. Deze thema's worden uitgewerkt in vijf type opdrachten namelijk rollenspelen, kennisvragen, persoonlijke vragen, verbale opdrachten en non-verbale opdrachten.		x	x			slachtoffer
60	Boys R Us	Rutgers WPF	Een bordspel voor jongens waarin het omgaan met relaties, seksualiteit, communiceren met meisjes, sociale invloeden en beeldvorming via de media centraal staan. Het spel bestaat uit 2 varianten: één voor jongens van 10 tot 13 jaar en één voor jongens van 13 jaar en ouder. Door middel van kennis- en meningsvragen en doe-opdrachten in de categorieën vrienden, meisjes, ik en omgeving maken jongens op een speelse en interactieve manier kennis met seksualiteit en relaties.		x	x			beiden

No.	Naam interventie	Intermediair					Setting
		ouders	begeleiders	docenten	manager/beleidsmakers	gedragsdeskundigen	
		15	36	33	2	9	
<i>Verstandelijke beperking</i>							
1	Vrienden & vrijers		x	x			- zorgsector - speciaal onderwijs
2	Kriebels in je Buik	x	x				zorgsector
3	Baas van het gesprek		x				zorgsector
4	Seks@relaties.com	x	x	x			zorgsector
5	Verliefd en zo	x	x				- zorgsector - thuissituatie
6	Praten over seks		x				zorgsector
7	Deurtje Open, Deurtje Dicht (DODD)	x	x				- zorgsector - mogelijkheden voor implementatie in het speciaal onderwijs worden onderzocht
8	Seksuele vorming Promotie		x	x			praktijkonderwijs
9	Omgaan met sociale relaties en intimiteit		x				- zorgsector- residentiële instellingen
10	Je Lijf, Je Lief!			x			praktijkonderwijs
11	Cyberseks en cyberpesten			x			- praktijkonderwijs - speciaal onderwijs
12	Lang leve de liefde (Praktijkschoolvariant Lang Leve de Liefde 4)			x			praktijkonderwijs
13	Op het werk			x			praktijkonderwijs
14	The emotion game			x			speciaal onderwijs
15	Over grenzen		x				zorgsector
16	Preventieproject: Beware of loverboys! vso		x	x			speciaal onderwijs
17	Van Top tot Teen		x	x		x	- zorgsector - thuissituatie
18	Begeleiding van seksueel misbruikte cliënten met een		x		x		zorgsector

No.	Naam interventie	Intermediair					Setting
		ouders	begeleiders	docenten	manager/beleidsmakers	gedragsdeskundigen	
	verstandelijke beperking						
19	Seksuele voorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap. De kunst van het bestaan	x	x				- zorgsector - thuissituatie
20	Studiedag over seksueel misbruik van mensen met een verstandelijke beperking, de eendaagse bewustwordingsdag	x	x	x		x	- zorgsector - speciaal onderwijs - thuissituatie
21	Seksueel misbruik, de tweedaagse variant		x			x	zorgsector
22	Seksualiteit, relatievorming, intimiteit, seksuele voorlichting en seksueel misbruik, de driedaagse training		x			x	zorgsector
23	Samen misbruik de baas		x				zorgsector
24	Verstandelijk gehandicapte plegers van seksueel geweld		x				zorgsector
25	Taxatiegesprekken in de verstandelijk gehandicaptenzorg					x	zorgsector
26	Diagnostiek bij mensen met een verstandelijk handicap (slachtoffers en plegers)					x	zorgsector
27	Risicovol seksueel gedrag licht verstandelijk gehandicapten jongeren		x			x	- zorgsector- residentiële instellingen
28	Groepshulpverlening aan vrouwen met een verstandelijke handicap		x			x	zorgsector
Visuele beperking							
Auditieve beperking							
29	Leerlijn Relaties en Seksualiteit (voor dove kinderen en jongeren)	x		x			speciaal onderwijs

No.	Naam interventie	Intermediair					Setting
		ouders	begeleiders	docenten	manager/beleidsmakers	gedragsdeskundigen	
30	Seksueel misbruikt! Wat is dat?	x					n.b.
31	Troef-reeks			x			speciaal onderwijs
Lichamelijke beperking							
32	SeCZ TaLK		x	x			- speciaal onderwijs - zorgsector
33	Totally sexy (toolkits jongeren, ouders, professionals)	x	x	x			- speciaal onderwijs - zorgsector - thuissituatie
34	EigenWijs		x	x			- zorgsector - speciaal onderwijs
Meerdere / Gecombineerde beperking							
35	Leerbaar & Weerbaar		x	x			- zorgsector- een versie voor speciaal onderwijs is in ontwikkeling
36	Hallo IK. Wie ben ik, Wat wil ik, en Wat kan ik. Seksuele beleving bij gehandicapten	x	x	x			- zorgsector - speciaal onderwijs
37	Toolkit: Totale Communicatie lichaam en seksualiteit		x				zorgsector
38	NEE = NEE		x	x			- zorgsector- speciaal onderwijs
39	Omgaan met intimiteit en seksualiteit bij mensen met een lichamelijke of verstandelijke handicap (basistraining), psychiatrische aandoening of 'probleem' jongeren		x				zorgsector
40	Onderzoek je grens		x				n.b.
41	Vriendschap, intimiteit en seksualiteit: hoe doe je dat?	x	x	x			- zorgsector - speciaal onderwijs
Niet ontwikkeld voor, maar wel toegepast bij mensen met een beperking							

No.	Naam interventie	Intermediair					Setting
		ouders	begeleiders	docenten	manager/beleidsmakers	gedragsdeskundigen	
42	Loverboys		x	x			- zorgsector - praktijkonderwijs
43	Het vlaggensysteem		x	x			- zorgsector - praktijkonderwijs - speciaal onderwijs
44	Marietje Kessels Project (MKP)	x		x			speciaal onderwijs
45	Girls' Talk		x	x			praktijkonderwijs
46	;-)Cybrrr!!!						- praktijkonderwijs - speciaal onderwijs
47	BoysBoysBoys (over loverboys)	x		x			- praktijkonderwijs - speciaal onderwijs
48	Hoezo, loverboys?			x			- praktijkonderwijs - speciaal onderwijs
49	Love limits						speciaal onderwijs
50	Jongens			x			speciaal onderwijs
51	Eye Movement Desensitization & Reprocessing (EMDR)					x	zorgsector
52	Leskatern Relaties & Seksualiteit	x		x			speciaal onderwijs
53	Respect limits						- residentiële instellingen
54	Lets talk			x			praktijkonderwijs
55	Can you fix it?			x			praktijkonderwijs (Trimbos-instituut ontwikkelt momenteel lessen om gebruik van website in het praktijkonderwijs te begeleiden)
56	STEPS	x					zorgsector
57	Asja						zorgsector
58	Een groot geheim in een klein hoofdje			x			speciaal onderwijs
59	Girls' Choice		x	x			- praktijkonderwijs - speciaal onderwijs
60	Boys R Us		x	x			- praktijk onderwijs

No.	Naam interventie	Soort interventie														
		preventie	signalering/ diagnostiek	aanpak/ behandeling	nazorg	handleiding / lespakket	werk- boek	web- site	CD- ROM/ DVD	training /cursus	spel	(voorlees)- boek	theater- voorstelling	therapie	magazine	
		47	14	15	1	29	11	3	14	20	8	4	4	3	2	
<i>Verstandelijke beperking</i>																
1	Vrienden & vrijers	x									x					
2	Kriebels in je Buik	x											x			
3	Baas van het gesprek		x	x		x			x							
4	Seks@relaties.com	x					x		x							
5	Verliefd en zo	x				x	x					x				
6	Praten over seks	x				x	x									
7	Deurtje Open, Deurtje Dicht (DODD)	x				x	x		x							
8	Seksuele vorming Promotie	x				x	x									
9	Omgaan met sociale relaties en intimiteit	x				x	x		x							
10	Je Lijf, Je Lief!	x				x										
11	Cyberseks en cyberpesten	x				x			x							
12	Lang leve de liefde (Praktijkschoolvariant Lang Leve de Liefde 4)	x				x			x							x
13	Op het werk	x		x		x	x									
14	The emotion game	x	x								x					
15	Over grenzen		x	x					x							

No.	Naam interventie	Soort interventie													
		preventie	signalering/ diagnostiek	aanpak/ behandeling	nazorg	handleiding / lespakket	werk- boek	web- site	CD- ROM/ DVD	training /cursus	spel	(voorlees)- boek	theater- voorstelling	therapie	magazine
16	Preventieproject: Beware of loverboys! vso	x				x			x		x	x			
17	Van Top tot Teen	x				x									
18	Begeleiding van seksueel misbruikte cliënten met een verstandelijke beperking		x	x		x									
19	Seksuele voorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap. De kunst van het bestaan	x				x									
20	Studiedag over seksueel misbruik van mensen met een verstandelijke beperking, de eendaagse bewustwordingsdag		x	x						x					
21	Seksueel misbruik, de tweedaagse variant		x	x						x					
22	Seksualiteit, relatievorming, intimiteit, seksuele voorlichting en seksueel misbruik, de driedaagse training	x	x	x						x					
23	Samen misbruik de baas			x	x	x				x					

No.	Naam interventie	Soort interventie													
		preventie	signalering/ diagnostiek	aanpak/ behandeling	nazorg	handleiding / lespakket	werk- boek	web- site	CD- ROM/ DVD	training /cursus	spel	(voorlees)- boek	theater- voorstelling	therapie	magazine
24	Verstandelijk gehandicapte plegers van seksueel geweld	x		x						x					
25	Taxatiegesprekken in de verstandelijk gehandicaptenzorg		x							x					
26	Diagnostiek bij mensen met een verstandelijke handicap (slachtoffers en plegers)		x							x					
27	Risicovol seksueel gedrag licht verstandelijk gehandicapten jongeren	x	x							x					
28	Groepshulpverlening aan vrouwen met een verstandelijke handicap			x		x				x					
Visuele beperking															
Auditieve beperking															
29	Leerlijn Relaties en Seksualiteit (voor dove kinderen en jongeren)	x				x			x						
30	Seksueel misbruikt! Wat is dat?	x				x									
31	Troef-reeks	x									x				
32	SeCZ TaLK	x									x				

No.	Naam interventie	Soort interventie													
		preventie	signalering/ diagnostiek	aanpak/ behandeling	nazorg	handleiding / lespakket	werk- boek	web- site	CD- ROM/ DVD	training /cursus	spel	(voorlees)- boek	theater- voorstelling	therapie	magazine
33	Totally sexy (toolkits jongeren, ouders, professionals)	x				x									x
34	EigenWijs	x				x			x						
Meerdere / Gecombineerde beperking															
35	Leerbaar & Weerbaar	x				x	x			x					
36	Hallo IK. Wie ben ik, Wat wil ik, en Wat kan ik. Seksuele beleving bij gehandicapten	x				x	x			x					
37	Toolkit: Totale Communicatie lichaam en seksualiteit	x				x									
38	NEE = NEE	x				x			x	x					
39	Omgaan met intimiteit en seksualiteit bij mensen met een lichamelijke of verstandelijke handicap (basistraining), psychiatrische aandoening of 'probleem' jongeren	x	x							x					
40	Onderzoek je grens	x	x						x						

No.	Naam interventie	Soort interventie													
		preventie	signalering/ diagnostiek	aanpak/ behandeling	nazorg	handleiding / lespakket	werk- boek	web- site	CD- ROM/ DVD	training /cursus	spel	(voorlees)- boek	theater- voorstelling	therapie	magazine
41	Vriendschap, intimiteit en seksualiteit: hoe doe je dat?	x					x		x	x					
<i>Niet ontwikkeld voor, maar wel toegepast bij mensen met een beperking</i>															
42	Loverboys	x										x			
43	Het vlaggensysteem	x	x			x									
44	Marietje Kessels Project (MKP)	x								x					
45	Girls' Talk	x								x					
46	;-)Cybrrr!!!	x											x		
47	BoysBoysBoys (over loverboys)	x											x		
48	Hoezo, loverboys?	x											x		
49	Love limits	x								x					
50	Jongens	x				x	x		x		x				
51	Eye Movement Desensitization & Reprocessing (EMDR)			x										x	
52	Leskatern Relaties & Seksualiteit	x				x		x							
53	Respect limits			x						x					
54	Lets talk	x				x			x						
55	Can you fix it?	x						x			x				
56	STEPS			x										x	
57	Asja			x						x				x	

No.	Naam interventie	Soort interventie													
		preventie	signalering/ diagnostiek	aanpak/ behandeling	nazorg	handleiding / lespakket	werk- boek	web- site	CD- ROM/ DVD	training /cursus	spel	(voorlees)- boek	theater- voorstelling	therapie	magazine
58	Een groot geheim in een klein hoofdje	x	x			x				x					
59	Girls' Choice	x									x				
60	Boys R Us	x									x				

Bijlage 2 Beleidsinstrumenten

Beleidsinstrumenten		
Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie
Toolkit werken aan sociale veiligheid	MOVISIE, Vilans, Platform VG	Deze toolkit is onderdeel van het project 'Werken aan sociale veiligheid'. Binnen dit project hebben MOVISIE, Vilans en Platform VG gewerkt aan het bevorderen van de sociale veiligheid in de zorg voor mensen met een verstandelijk beperking. Deze toolkit helpt u om grensoverschrijdend gedrag te voorkomen en bespreekbaar te maken. In de toolkit staat de cliënt zelf centraal. Wat ervaart hij of zij als grensoverschrijdend gedrag? En in welke situaties kan de cliënt grensoverschrijdend gedrag tegenkomen? Met zorgverleners, maar ook met taxichauffeurs, leveranciers en anderen in hun omgeving. Daarnaast is er aandacht voor grensoverschrijdend gedrag tussen cliënten onderling.
Toolkit preventie seksueel misbruik	Vilans	De toolkit Preventie Seksueel Misbruik is gebaseerd op het Verbetertraject Preventie Seksueel Misbruik van Zorg voor Beter. De toolkit is bedoeld voor zorgprofessionals in de gehandicaptenzorg en langdurende GGZ. De toolkit bevat instrumenten en inzichten waarmee men effectief kan werken aan de preventie van misbruik. Hierin worden vijf stappen onderscheiden: 1) analyseren van de situatie, 2) stellen van doelen, 3) kiezen van strategieën, 4) leren van ervaringen en 5) meten van resultaten.
Seksualiteit en seksueel misbruik. Visie en beleid als basis voor goede zorg en kwaliteit van bestaan; praktische handvatten voor managers in de verstandelijk gehandicaptenzorg.	Vereniging Gehandicaptenzorg Nederland (VGN)	In deze handreiking is de beschikbare kennis omtrent de preventie van seksueel misbruik gebundeld en toegespitst op de rol van de manager. Vanuit twee kanten wordt het thema seksualiteit benaderd. De ene is de uitwerking van visie, beleid, implementatie en veranderingen van beleid op het gebied van ontwikkeling van gezonde seksualiteit en het voorkomen van seksueel misbruik. Het andere deel uit de handreiking biedt handvatten voor hoe te handelen bij (een vermoeden van) seksueel misbruik.
Convenant Preventie Seksueel Misbruik	Vereniging Gehandicaptenzorg Nederland (VGN)	In het convenant wordt het gemeenschappelijke standpunt geformuleerd dat mensen met een handicap op het gebied van misbruik en intimidatie extra kwetsbaar zijn en dus ook vragen om extra bescherming. Er worden een aantal maatregelen voorgesteld die de preventie en de signaleringsmogelijkheden van misbruik moeten vergroten. Ook bevat het convenant afspraken over dossiervorming die het mogelijk maken om medewerkers die op seksueel gebied 'in de fout zijn gegaan' uit te sluiten van werken met gehandicapten. De bedoeling van het convenant is het creëren van transparante procedures die extra bescherming bieden voor de gehandicapte cliënt maar niet ten koste gaan van de rechten van de werknemer.
Van incident tot fundament	MOVISIE	Handboek voor managers en beleidsmedewerkers waarin drie instrumenten staan beschreven die organisaties concrete handvatten bieden voor het creëren van een veilig klimaat met aandacht voor de preventie van seksueel misbruik. Instrument één biedt een kader dat gebruikt kan worden voor het vormgeven van een samenhangend beleid rond bejegening, seksualiteit en seksueel misbruik. Het tweede instrument - Opsporen en beïnvloeden van risicofactoren voor seksueel misbruik - is gericht op de preventie van seksueel misbruik. Het derde deel is een leidraad voor de aanpak van vermoedens en meldingen van seksueel misbruik.
Seks met beleid	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	Dit concrete handvattenboek bevat de nieuwste gedachten ten aanzien van visie en beleid op seksualiteit in het leven van mensen met een verstandelijke beperking. Het boek bevat daarnaast werkvormen en methodieken waardoor ondersteuners, leerkrachten, ouders en studenten leren te praten over seks met zowel collega's als de cliënt. Managers en andere lijnfunctionarissen kunnen hun beleid toetsen aan het in dit boek verwoorde beleid.

Beleidsinstrumenten		
Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie
Loverboyproject	GGD Zwolle	De Zwolse Aanpak Loverboys is een programma van de gemeente Zwolle en een samenwerkingsverband tussen de gemeente en verschillende lokale en regionale partners, zoals politie, OM, BJZO, SHG en de GGD. De aanpak van de loverboy problematiek vraagt om een gerichte inzet op een aantal verschillende onderdelen; preventie voor slachtoffers en daders, opvang en hulpverlening van slachtoffers, opsporing en vervolging van daders en een gerichte sturing en regie. Er is sprake van een ketenbenadering.
Weerbaar ondanks beperking	MOVISIE	De handreiking bevat beknopte informatie over nut en noodzaak van preventie van seksueel misbruik en beschrijft wat nodig is om een preventieprogramma goed in te bedden. Via een stappenplan wordt uiteengezet hoe te komen tot een programma op maat en de uitvoering ervan. De bijlagen bevatten voorbeelden van vragenlijsten, doelenlijsten, indicatielijsten en evaluatievragen die in de praktijk zijn ontwikkeld door professionals die preventieprogramma's uitvoeren en/of hebben ontwikkeld. De handreiking is bedoeld voor trainers, hulpverleners of leerkrachten die werken met jongeren of volwassenen met een beperking.

Bijlage 3 Algemene sociale vaardigheden en weerbaarheid

Algemene sociale vaardigheden en weerbaarheid		
Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie
Kanjertraining	Instituut voor Kanjertrainingen	De kanjertraining heeft als doel dat het individuele kind zich gesterkt voelt, meer zelfvertrouwen heeft, beter grip heeft op sociale situaties en zijn/haar gevoelens beter kan uiten. Het werken in groepen levert hierbij een gezonde wisselwerking op. In de trainingen leren de kinderen daarnaast onderscheid te maken in verschillende manieren van reageren. De hierboven genoemde competenties worden geoefend door gebruik te maken van dierfiguren. De training is ontwikkeld voor het reguliere basisonderwijs, maar wordt tevens gegeven in het onderwijs voor doven en slechthorenden en MLK- en ZMLK-scholen.
'Ho, tot hier en niet verder...!'	Stichting Uit eigen beweging	Deze methode richt zich op de bevordering van de psychosociale weerbaarheid van kinderen en jeugdigen door de beïnvloeding van de persoonlijke, relationele en omgevingsfactoren. Er worden methodieken uit de bewegingstherapie, de cognitieve gedragstherapie, Neuro-Linguïstisch Programmeren (NLP) en imaginatie gebruikt. Ouders komen viermaal bij elkaar om te leren actief te luisteren naar hun kind, zich bewust te worden van hun eigen communicatiepatronen en te onderscheiden wie het meest actief dient te zijn bij het oplossen van problemen. De methode toegepast bij mensen met een verstandelijke beperking van alle leeftijden. De training kan zowel met sekse specifieke groepen als in gemengde groepen worden uitgevoerd.
Rots en Water (R&W)	Freerk Ykema van het Rots en Waterinstituut	Het 'Rots en Water' programma is een weerbaarheidsprogramma met een meervoudige doelstelling en een breed pedagogisch perspectief. Er wordt met een psychofysieke didactiek gewerkt. Het doel van het programma is jongens te leren hun energie op een positieve manier in te zetten en hen zelfrespect en respect voor anderen bij te brengen. Jongens worden ondersteund bij het ontwikkelen van sociale vaardigheden, innerlijke kracht, morele ontwikkeling en richtingsgevoel. In die zin leren de jongens zich te verdedigen tegen verschillende vormen van geweld en tegelijkertijd oog en gevoel te krijgen voor eigen grensoverschrijdend gedrag. Het programma is in eerste instantie ontwikkeld voor jongens binnen de bovenbouw van het basisonderwijs, het voortgezet onderwijs, jeugdhulpverlening en jeugd detentie. Ervaring leert echter dat ook meisjes veel profijt kunnen beleven aan het programma. Het programma wordt ook toegepast binnen het speciaal onderwijs. Voor kinderen van 6 t/m 9 jaar is er een speciale variant op Rots en Water, namelijk Kiezel en Druppel.
Tastbaar	Jeugd en Seksualiteit	Tastbaar is een spelhandboek. Het boek gaat over aanraken en aangeraakt worden. Naast tips voor de begeleiders bevat het boek 60 activiteiten om met kinderen en jongeren te werken rond lichaamscontact.
Meiden in ontwikkeling	Sensire	Het doel van de training 'Meiden in ontwikkeling' is het vergroten van het zelfvertrouwen en assertieve vaardigheden. Meiden van 17 tot en met 21 jaar die zich vaak onzeker voelen, het moeilijk vinden om eigen keuzes te maken, moeilijk 'nee' kunnen zeggen en/of beter voor zichzelf willen leren opkomen, kunnen deelnemen aan deze gespreksgroep. Ook meiden met een lichamelijke beperking kunnen gebruik maken van deze training.
Leefstijl	Edu'Actief	Leefstijl is een methode om sociaal-emotionele vaardigheden bij kinderen te bevorderen. De leefstijllessen hebben als doel kinderen bewust te maken van hun eigen gedrag en het gedrag van anderen. Kinderen leren welke manier van omgaan met elkaar prettig is, wat ze belangrijk, goed en niet goed vinden en kunnen zich bewust worden van waarden en normen. Kinderen oefenen met sociaal-emotionele vaardigheden door middel van opdrachten en spelletjes. Geweldloze communicatie en ruzies oplossen vormen een belangrijk uitgangspunt in. Het lesmateriaal en de trainingen van leefstijl zijn bestemd voor kinderopvang en peuterspeelzaal, primair en speciaal (voortgezet) onderwijs (waaronder dovenscholen, ZMLK en Mytyscholen), ROC's en organisaties die met jongeren werken in de vrije tijd.

Algemene sociale vaardigheden en weerbaarheid		
Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie
PAD-Leerplan	Seminarium voor Orthopedagogiek	Het PAD-leerplan is een vertaling en bewerking van het Amerikaanse PATHS-curriculum. De lessen richten zich op vier aspecten van de sociale competentie, te weten: 1) zelfbeeld, 2) zelfcontrole, 3) emoties en 4) probleemoplossingsstrategieën. PAD kent twee vormen: PAD voor de Brede Doelgroep en PAD voor Specifieke doelgroepen. Het PAD leerplan voor de brede doelgroep is gericht op kinderen van zes tot twaalf jaar. De versie voor de specifieke doelgroepen is geschikt voor jonge mensen met een verstandelijke en/of meervoudige handicap. Men kan hierbij denken aan scholen voor zeer moeilijk lerende kinderen, pedologische instituten en scholen voor kinderen die naast een auditieve of motorische beperking, ernstige ontwikkelingsproblemen hebben.
Sociaal competentiemodel	PI Research, Amsterdam/Duivendrecht	Het sociale competentiemodel richt zich enerzijds op het verminderen van problemen en anderzijds op het versterken van aanwezige ontwikkelingsmogelijkheden. Over competentie wordt gesproken wanneer iemand voldoende praktische-, cognitieve-, emotionele- en sociale vaardigheden beschikt, om de taken waarmee hij of zij in het dagelijks leven geconfronteerd wordt op adequate wijze te vervullen. Een belangrijke inspiratiebron voor het sociaal competentiemodel vormt de ontwikkelingspsychologie en de leertheorieën. Dit model wordt veelal gebruikt in instellingen voor licht verstandelijk gehandicapten jongeren en binnen instellingen voor doven en slechthorenden (bijvoorbeeld Kentalis).
Emotiewijzer	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	De emotiewijzer is een hulpmiddel om in gesprek te gaan over het herkennen en beleven van emoties, de basis voor weerbaarheid. Essentieel voordat mensen kunnen aangeven waar ze "ja" en "nee" tegen zeggen.
Goldsteinmethode	Stichting 'Werken met Goldstein'	De Goldsteinmethode is gericht op het vergroten van vaardigheden. Via het aanleren van vaardigheden wordt autonomie, assertiviteit, interne controle, accuraatheid van waarnemen en communiceren en tolerantie voor frustratie van de cliënt vergroot. De vaardigheden worden veelal aangeleerd door middel van modeling, gedragsoefeningen, sociale bekrachtiging en transfertraining. Deze methode is oorspronkelijk ontwikkeld voor mensen met een lage SES. In Nederland wordt zij tevens toegepast voor kinderen (vanaf 8 jaar), zwakbegaafden en voor mensen met een handicap.
Het blauwe boek	Harcourt Test Publishers	Het blauwe boek bestaat uit een inleiding, instructiegedeelte en een gedeelte waarin de rollenspellen worden beschreven. De rollenspellen zijn bedoeld om de ontwikkeling van de sociale cognitie en de interactievaardigheden te stimuleren. Elk spel is erop gericht bezig te zijn met gevoelens, gedachten en wensen van anderen. Elk spel wordt gevolgd door een discussie, waarin de verschillende rollen en gebeurtenissen worden besproken aan de hand van het verloop van het spel en de eigen ervaringen van de kinderen. Het programma is bedoeld voor kleuters die weinig contact hebben met leeftijdsgenootjes en vaak worden afgewezen. De methode wordt wel ingezet in het speciaal onderwijs en een versie voor kinderen met een lichte verstandelijk beperking is in ontwikkeling.
Doos vol gevoelens	Centrum voor Ervaringsgericht Onderzoek (CEGO)	De 'Doos vol gevoelens' bevat grote en kleine platen met gevoelsfiguren, situatieplaatjes, gevoelshuisjes, vingerpopjes, maskers, draaischijf en cd-rom. Daarnaast is een handleiding met activiteitenfiches en kopieerbladen. Het doel van de methoden is kinderen te helpen hun gevoelens en die van anderen te leren (h)herkennen, benoemen en differentiëren. De doelgroep van dit pakket zijn leerlingen van groep één tot en met vier van de basisschool, maar wordt ook ingezet bij kinderen met een beperking.

Algemene sociale vaardigheden en weerbaarheid		
Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie
Methode STIP	CED-groep educatieve dienstverlening	De STIP-methode heeft als doel dat de leerling gewenst sociaal gedrag vertoont op school, op het werk, thuis en op het dagverblijf en dat hij/zij positieve relaties ontwikkelt met mensen uit de omgeving om zo optimaal mogelijk te functioneren in de maatschappij. Met de methode wordt structureel aandacht gegeven aan sociale competentie. De volgende onderwerpen komen aan bod: 1) jezelf leren kennen en waarderen, 2) goed voor jezelf zorgen, 3) omgaan met gevoelens, 4) aardig zijn en rekening houden met elkaar, 5) positieve relaties, 6) omgaan met een taak, 7) hanteren van gespreks- en luistervaardigheden. De methode STIP is speciaal ontwikkeld voor het speciaal (voortgezet) onderwijs cluster 3, bij de doelen wordt zowel rekening gehouden met de ontwikkelingsleeftijd als de kalenderleeftijd. De methode en leermiddelen zijn erg visueel gericht.
Leefsleutels	Leefsleutels	Dit programma biedt leerkrachten en leerlingen materiaal om op een interactieve en ervaringsgerichte wijze aan sociale vaardigheden te werken. De begeleiders map bundelt een 30-tal lessen onderverdeeld in vijf thema's die elkaar opvolgen. Deze vijf thema's die aan bod komen zijn: 1) Onze klas, een uitdaging?, 2) Vertrouwen in jezelf, 3) Kiezen is een risico, 4) Gevoelens hebben (ons), 5) Tot slot. Leefsleutels voor jongeren - Plus is speciaal voor jongeren van 13 - 21 jaar met een handicap of met leer- of opvoedingsmoeilijkheden.
TUM TUM	Graviant Educatieve uitgaven	De groepstraining "Tum-Tum" richt zich op het aanreiken en trainen van (sociale) vaardigheden. De kinderen krijgen handvatten en trucjes aangeleerd waarmee ze zich in sociale contacten beter staande kunnen houden. Als kinderen zich deze vaardigheden eigen kunnen maken ontdekken ze dat ze in de omgang met anderen minder problemen ondervinden. Hierdoor worden de kinderen in de omgang met anderen weerbaarder en kunnen ze meer zekerheid krijgen omtrent hun eigen mogelijkheden en hierdoor mogelijk meer zelfvertrouwen en eigenheid ontwikkelen. Het programma richt zich niet op het verkrijgen van inzicht in sociale processen. De groepstraining is bedoeld voor zowel zwakbegaafde als licht- en matig-verstandelijk gehandicapte kinderen (niveau IQ 35-40 tot 84). Deze kinderen bezoeken over het algemeen het speciaal onderwijs (M.L.K en Z.M.L.K.). De kalenderleeftijd van de kinderen voor de groepstraining bevindt zich tussen de 8 en 18 jaar.
Ik, jij, wij samen	Haags Centrum voor Onderwijsbegeleiding	Deze methode is ontwikkeld voor de ondersteuning van de sociaal-emotionele ontwikkeling. De methode werkt aan het opbouwen en vergroten van de sociale vaardigheden. Doelgroep van deze methode zijn kinderen is het speciaal basisonderwijs.
Mag ik meedoen & Zal ik me even voorstellen	Sociaalvaardig, Frantzen, Reehorst en van Rossum	'Mag ik meedoen' is een korte, praktische training voor sociaal onhandige leerlingen van 12 tot 15 jaar. Doel van de cursus is het ontwikkelen van een positiever zelfbeeld en het zich eigen maken van belangrijke sociale vaardigheden. De cursus is oorspronkelijk ontwikkeld voor het reguliere voortgezet onderwijs. Ook scholen voor praktijkonderwijs gebruiken de cursus, maar maken zelf aanpassingen in tempo en aantal lessen. De cursus 'Zal ik me even voorstellen' is het vervolg op de cursus 'Mag ik meedoen' en is bedoeld voor kinderen van 15 jaar en ouder.
Promotie Ik & de Ander	Edu'Actief	De leerlijn Ik & de ander richt zich op het vergroten van de sociale competentie en het zelfbeeld en op de oriëntatie op arbeid. De onderwerpen die aan de orde komen zijn: keuzes maken; jezelf presenteren; werkhouding; omgaan met kritiek; rekening houden met elkaar; opkomen voor jezelf; samenwerken; omgaan met ruzie; gevoelens delen. Het materiaal is modulair van opzet en vaardigheidsgericht. De opdrachten kunnen individueel, klassikaal of in groepjes worden uitgevoerd. Doelgroep van de leerlijn zijn kinderen uit de onder- en bovenbouw van het praktijkonderwijs.

Algemene sociale vaardigheden en weerbaarheid		
Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie
CIDS (culturele vorming en identiteit voor doven en slechthorenden)	Sprong Vooruit	CIDS is de naam van het nieuwe lesmateriaal voor dove en slechthorende leerlingen in de leeftijd van 6 tot en met 16 jaar. De doelstelling van het lesmateriaal is het bevorderen van een positief en reëel zelfbeeld. Het biedt kennis en inzicht in en maakt de leerlingen bewust van hun (multi)identiteit als dove/slechthorende persoon in een overwegend horende samenleving. Verder biedt het kansen voor contact en het delen van ervaringen met andere dove/slechthorende kinderen, jongeren en volwassenen. Dit alles met het doel het welbevinden en welzijn van dove en slechthorende leerlingen te bevorderen.
i-respect.nl	Mijn Kind Online	Website met lessen voor leerlingen in het primair onderwijs (bovenbouw), voortgezet onderwijs en speciaal (voortgezet) onderwijs over omgangsvormen op internet. De lessen zijn ingedeeld naar leeftijdsgroep/schooltype, onderwerp en doel. In de lessen wordt ingegaan op respect op internet, taalgebruik, over jezelf vertellen en de scheiding tussen grappen en digitaal pesten. De onderwerpen die aan de orde komen zijn: flirten, publiceren, communiceren, discussiëren, contacten leggen en gaming.
Ontwikkelingsvolgmodel (OVM)	Orthopedagogiek, Seminarium voor	Observatie- en planningsinstrument om het ontwikkelingsverloop en het gedrag van kinderen van 0 tot 13 jaar in beeld te brengen en een passend pedagogisch en onderwijsaanbod te doen. Genoemde ontwikkelingsgebieden zijn o.a.: zelfbeleving, relatie met kinderen en met volwassenen, emotioneel welbevinden en emotionele ontwikkeling, seksuele ontwikkeling, spelontwikkeling en omgang met afspraken, regels en materialen.

Bijlage 4 Algemene relationele en seksuele vorming

Algemene relationele en seksuele vorming		
Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie
Lief en lijf: vriendschap en seks	KLOS-TV	Lief & lijf, vriendschap & seks is een voorlichtingspakket over relaties en seksualiteit voor volwassenen met een verstandelijke beperking. Praten over seks is in het pakket ingebed middels praten over relaties. Onderwerpen die aan bod komen zijn: vriendschap & seks, je eigen lichaam, seks en voorbehoedsmiddelen. De begeleidershandleiding vormt de verbinding tussen de boeken en de dvd's enerzijds en de ervaring van de verstandelijk beperkten anderzijds. Pauzes in de dvd's nodigen de kijker uit samen met de begeleider te praten over de behandelde onderwerpen. Het lespakket kan tevens worden gebruikt in het voortgezet dovenonderwijs.
Ontdek wie je bent, een speurtocht naar jezelf	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	Het spel- en leer materiaal "Ontdek wie je bent, een speurtocht naar jezelf", bestaat uit een zeer praktische vormgegeven werkmap. Door middel van de werkbladen krijgt men meer inzicht op de eigen identiteit, zelfbeeld, lichaamsbeeld en lichaamsbesef. Met behulp van de werkmap kunnen begeleiders met cliënten reflecteren op het lichaam van deze cliënt. Doelgroep van het spel- en leer materiaal zijn kinderen met een verstandelijke beperking, in de ontwikkelingsleeftijd van 4 tot 12 jaar.
Liefdesweetjes	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	Een vrolijk en leerzaam bordspel voor mensen met een lichte verstandelijke beperking. Op een speelse manier leert men met elkaar praten over vragen op het gebied van seksualiteit. Met behulp van dit bordspel krijgen de deelnemers bovendien meer zicht op de eigen waarden en normen, alsmede waarden en normen binnen de samenleving.
Tiran-nie-soe	LRV-Producties vzw	Tiran-nie-soe is een jongerenproject in de vorm van een theaterproductie voor het voortgezet onderwijs. Het project geeft ouders en leerkrachten een aanzet om met tieners te praten over de kwaliteit van relaties. Daarnaast geeft het inzicht in een dergelijk complex gegeven als mishandeling en worden aandachtspunten aangereikt voor leerkrachten om een luisterend oor te bieden, de eerste opvang te verzekeren en doorwijzing mogelijk te maken. Voor leerlingen is er lesmateriaal gericht op het inzicht krijgen in relatievorming, stil te staan bij normen en waarden, om te gaan met gevoelens en open communicatie. Een positieve benadering over dergelijke complexe problematiek als geweld in relaties, zorgt ervoor dat leerlingen nadenken over gelijkwaardigheid en wederzijds respect, zelfrespect en verantwoordelijkheid. De voorstelling wordt in België toegepast bij mensen met een verstandelijke beperking.
Richtlijn seksuele en relationele vorming	Rutgers WPF	Deze richtlijn biedt een duidelijk kader, verheldert begrippen zoals seksualiteit, seksuele gezondheid en seksuele rechten, en geeft een visie op seksuele en relationele vorming. Doelen en principes worden toegelicht tegen de achtergrond van de seksuele ontwikkeling van kinderen van 0 tot 18 jaar. Ook komt aan de orde hoe de seksuele en relationele vorming in Nederland momenteel vorm krijgt. In een matrix wordt per ontwikkelingsfase de belangrijkste thema's van seksuele en relationele vorming toegelicht. Hiermee krijgt men inzicht in wat kinderen en jongeren in de verschillende fasen zouden moeten weten, vinden en kunnen op het gebied van seksualiteit.
Liefde is overal	Loes van Veen	"Liefde is overal" is een vierdelige serie waarin mensen met een verstandelijke beperking vertellen over hun ervaringen en meningen over hun lichaam, vriendschap, veiligheid en liefde.
Seksualiteit professioneel bespreekbaar maken: "gewoon doen!"	Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum	In deze tweedaagse training leert men met behulp van verschillende methodieken en werkvormen seksualiteit (nog meer) bespreekbaar te maken. Hierbij richt men zich op twee doelgroepen: - op onze omgang met elkaar, in het team. - op onze omgang met de cliënt De training is met name geschikt voor medewerkers in de zorgsector, mensen die in direct contact zijn met de cliënt, leidinggevend, aandachtsfunctionarissen.

Algemene relationele en seksuele vorming		
Naam interventie	Eigenaar	Omschrijving interventie
Seksualiteit, relatievorming en intimiteit, waaronder seksuele voorlichting, de eendaagse en tweedaagse variant	Bosch & Suykerbuik Trainingscentrum	De training is zeer methodisch van aard. Seksuele hulpvraagverduidelijking wordt gerealiseerd middels het toepassen van de methodiek van de hermeneutische cirkel; op deze manier wordt het mogelijk adequate seksuele voorlichting te geven, toegesneden op die ene specifieke mens, binnen diens unieke context. Gedurende de training wordt er kennisgemaakt en praktisch geoefend met deze methodiek. De tweedaagse training is verdiepend op de eendaagse, waarbij het deelnemers aantal vele malen lager ligt.
Liefde kent geen grenzen	Stichting Handicap & Seksualiteit	Liefde kent geen grenzen laat, voornamelijk vanuit cliëntenperspectief, de beleving zien rondom het thema liefde, intimiteit, seksualiteit en relaties. Op integere wijze tonen vier mensen met een lichamelijke beperking hun omgaan met hun lichaam, seksualiteit en relaties.

Bijlage 5 Algemene websites

Algemene websites	
Naam interventie	Omschrijving interventie
www.zoenenenzo.nl	Site over relaties en seksualiteit voor jongeren met een lichamelijke beperking en hun ouders en begeleiders. Thema's die op een speelse manier worden gebracht zijn: verandering (opgroeien en puberteit); versieren; seks met jezelf; verliefd; geen hetero; veilig vrijen; misbruik en hulpmiddelen.
www.weetal.nl	Site over liefde, relaties, intimiteit en seks. Speciaal voor dove jongeren en verder voor iedereen die er ook nog iets meer over wilt weten. Er vindt op vier manieren informatieoverdracht plaats: via gebaren, met tekst, met illustraties en via het gesproken woord voor begeleiders.
www.opeigenbenen.nl	Site voor jongeren met een lichamelijke beperking met informatie over veranderingen die je doormaakt als naar de volwassenzorg overgaat, informatie over wonen, werken, studie, relaties en seksualiteit.
www.stichtingsar.nl	De SAR (Stichting alternatieve relatiebemiddeling) is een stichting die mensen helpt met een lichamelijke en/of verstandelijke beperking bij het zoeken van een alternatief voor een seksuele relatie. Een andere doelstelling van de SAR is het geven van voorlichting over problemen rondom de seksualiteitsbeleving van mensen met een beperking.
www.flekszorg.nl	Flekszorg levert sinds mei 2005 landelijk sekszorg aan mensen met een beperking via vrijgevestigd/freelance (seks)verzorgenden, verspreid door heel Nederland.
www.lover-boys.nl	Site voor jongeren met een strip en informatie over loverboys en hun werkwijze.
www.bewareofloverboys.nl	Site geeft informatie over loverboys, prostitutie, liefde en meer. Hoe kan je loverboys herkennen. Heb ik zelf of heeft mijn vriendin een fout vriendje? Wat is prostitutie eigenlijk? Wat zijn de ervaringen van andere meisjes?
www.meldpuntdoven.nl	Bij bureau DDS is in juni 2004 het meldpunt seksueel misbruik doven geopend. De website geeft informatie over seksueel misbruik bij doven en slechthorenden en het meldpunt.
www.seksualiteit.nl	Deze website biedt mogelijkheden om op anonieme wijze mensen met een chronische ziekte of lichamelijke beperking te informeren en handvatten te geven om hun eigen situatie ten aanzien van seksualiteit en relaties concreet te verbeteren. De website gaat in op het thema ziekte en seksualiteit in het algemeen en besteedt daarnaast specifiek aandacht aan 9 veelvoorkomende (chronische) ziekten en lichamelijke beperkingen met een relatief grote impact op het seksuele leven.
www.meerdanliefde.nl	Deze unieke website is speciaal gemaakt voor mensen met een verstandelijke beperking en kan zonder tussenkomst van een intermediair worden bezocht. De site bevat makkelijk toegankelijke informatie over het aangaan van sociale en seksuele contacten, hoe je jezelf weerbaarder kunt maken en de kinderswens.

Bijlage 6 Proces- en effectonderzoek

Naam interventie	Eigenaar	Procesevaluatie	Effectevaluatie
Kriebels in je Buik	Theater A la Carte	Ja, de voorstelling is goed op niveau van de cliënten, maar ook een eye-opener voor medewerkers en ouders/verzorgenden. Geeft veel stof om met de cliënt te praten over het thema. De voorstelling bevat veel herhaling, waardoor het blijft hangen. Positieve insteek, waardoor het leuk wordt om over seksualiteit te praten. Geeft ouders en medewerkers veel handvatten om door te praten.	In de interventiedatabase van RIVM Centrum Gezond Leven staat vermeld dat er een effectstudie is uitgevoerd, maar informatie over methode en resultaten ontbreekt.
Je Lijf, Je Lief!	GGD Amsterdam	Nee, maar een evaluatieonderzoek staat wel gepland.	Nee
Samen misbruik de baas	MOVISIE	In 2006 is de methodiek middels een pilot geëvalueerd door de begeleidsters en de deelnemers. Uit de praktijkervaringen van de begeleidsters blijkt dat de mogelijkheden voor her- en erkenning door de lotgenotengroep gewaardeerd werden door de deelnemers en bijdroegen aan het herstel van contact. De lotgenotengroep droeg bij aan het herstel van regie van de deelnemers over hun eigen leven. Een opvallende uitkomst is dat de reacties van de deelnemers tijdens de terugkomdag na drie maanden nog positiever waren dan tijdens de laatste bijeenkomst. De deelnemers benoemden de bijdrage aan herstel van contact omdat zij met de andere deelnemers in vertrouwen konden praten. Ook op de langere termijn gaven de deelnemers aan vooruitgang te hebben geboekt.	Nee
SeCZ TaLK	Op Eigen Benen	Ja, tijdens de ontwikkelfase is de interventie op kleine schaal getest op bruikbaarheid en waardering in diverse settings. De eerste ervaringen bij de ontwikkeling van het bordspel waren positief. In 2012 vindt een uitgebreidere evaluatie plaats onder jongeren, leerkrachten en zorgverleners.	Nee
Vlaggensysteem	Sensoa/MOVISIE	Ja, uit een Belgische evaluatie blijkt dat de deelnemers (van 40 Vlaamse organisaties) aan de trainingen over het Vlaggensysteem deze gemiddeld met een 8,2 waarden. De waardering van de trainingen in Nederland is op het moment van het schrijven van deze inventarisatie niet bekend. Evaluaties van het materiaal (los van de trainingen) lijken niet beschikbaar.	Nee

Naam interventie	Eigenaar	Procesevaluatie	Effectevaluatie
Marietje Kessels Project (MKP)	Instituut voor Maatschappelijk Werk Tilburg	Ja, de leerkrachten zijn positief over het MKP wat betreft het realiseren van de doelstellingen. Het project sluit volgens hen bovendien voldoende tot goed aan op de leerlingen en ze zijn zeer positief over de preventiewerkers. De preventiewerkers gaven aan dat in 74% van de gevallen de scholen voldeden aan de randvoorwaarden van het MKP. Wanneer scholen hier niet aan voldeden, was er vaak sprake van een te kleine ruimte. In 88% van de gevallen was het contact met de school goed en in 98,3% van de gevallen was het contact tussen de preventiewerkers goed. Een belangrijk verbeterpunt dat genoemd werd door de preventiewerkers, en die inmiddels nog niet doorgevoerd is, was de aanpassing van het zelfbeschermingschrift voor het speciaal basisonderwijs.	Er heeft onderzoek plaatsgevonden naar het effect van het MKP door middel van een (quasi) experimenteel onderzoek in de praktijk. De algemene conclusie is dat het Marietje Kessels Project een positief effect heeft op de weerbaarheid van de kinderen. Vooral voor effecten op de kennis en attitude van kinderen zijn aanwijzingen gevonden. Effecten op vaardigheden en gedrag bleken minder goed aantoonbaar.
Girls' Talk	Rutgers WPF	Ja, de interventie is aantrekkelijk voor meiden en past binnen het werk van jongerenwerkers. Bevordert bewustwording van meiden ten aanzien van seksuele rechten, open communicatie over seksualiteit en vertrouwensrelatie tussen meiden onderling en tussen meiden en begeleiders. Bevordert bij counselors/jeugdwerkers signalering van negatieve seksuele ervaringen en vergroot deskundigheid inzake seksuele counseling en gespreksvoering.	Ja, met behulp van een quasi-experimenteel design met follow up (4 maanden), uitgevoerd in onderwijs en jeugdwelzijnswerk (testgroep: n=56; controle: n=38). Positieve effecten op intentie tot pilgebruik, behoud intentie tot condoomgebruik, en controle in seksuele situaties. Positieve effecten op nog eens zes van 19 overige uitkomstmaten, echter de controlegroep beweegt mee, mogelijk door natuurlijke rijping en/of contaminatie. Uitblijvende effecten bij testgroep op vier uitkomstmaten, terwijl controlegroep wel vooruit gaat. Mogelijk speelt response-shift een rol.
Lang leve de liefde (LLL) 4 (Praktijkschoolvariant Lang Leve de Liefde)	Soa Aids Nederland	In het voorjaar van 2013 staat een procesevaluatie gepland van de praktijkonderwijsversie van het vernieuwde lesprogramma.	LLL 2 en 3 zijn uitgebreid op effect geëvalueerd. Beide studies laten bewijzen zien voor de effectiviteit van de lessenserie op korte termijn. De effecten op lange termijn zijn onduidelijk. Momenteel wordt er een effectstudie uitgevoerd naar de basisversie van LLL 4. Voor een effectevaluatie van de aangepaste praktijkonderwijsversie zijn op dit moment nog geen plannen.
Jongens	Centrum 16-22	Momenteel wordt er een procesevaluatie uitgevoerd.	Momenteel wordt er een effectstudie (quasi-experimenteel design) uitgevoerd.
Eye Movement Desensitization & Reprocessing (EMDR)	De Vereniging EMDR Nederland	Onbekend.	Ja, Nederlands onderzoek met een vrij sterke bewijskracht toont positieve resultaten aan. Verder zijn er aanwijzingen voor de werkzaamheid van de interventie op basis van buitenlands onderzoek en reviews. Via deze onderzoeken en reviews wordt aannemelijk gemaakt dat EMDR bij kinderen evenzeer als bij volwassenen een effectieve behandelmethode is voor problematiek die gerelateerd is aan traumatische herinneringen. Het is niet bekend wat het effect is van EMDR op PTSS na seksueel geweld bij mensen met een beperking.

Naam interventie	Eigenaar	Procesevaluatie	Effectevaluatie
Leskatern Relaties & Seksualiteit	Rutgers WPF	Ja, het leskatern bood volgens docenten voldoende handvatten voor de uitvoering en docenten beoordeelden het leskatern als (heel) gebruiksvriendelijk en waren positief over de lesopbouw. Daarnaast sluit het leskatern goed aan bij het kennisniveau en belevingswereld van jonge kinderen. Deze factoren blijken positief van invloed op een succesvolle implementatie van het leskatern. Docenten zien ook een positieve verandering in kennis en vaardigheden van de leerlingen. De leerlingen hebben in hun ogen na de lessen ook meer handvatten om elkaar aan te spreken op onwenselijk gedrag en het onderwerp is beter bespreekbaar. Wel zijn er ook verbeterpunten genoemd zoals concretisering van doelen, goede inleiding en afsluiting, meer achtergrondinformatie rondom seksueel misbruik en tips voor de nabespreking. Een algemeen genoemd knelpunt bleek tijdgebrek. Uit de procesevaluatie komt naar voren dat leerlingen over het algemeen positief zijn over de lessen (gemiddeld rapportcijfer 8,5 in groep 7 en 8,1 in groep 8), de timing van de lessen op het juiste moment is en het merendeel (61,8%) vindt de lessen (heel) leuk, (71,5%) (heel) interessant en (71%) vindt de lessen (heel) makkelijk.	Ja, met behulp van een quasi-experimenteel pretest-posttest design, bestaande uit een voormeting, tussenmeting en nameting met een experimentele (N=355) en een controle conditie (N=329). Deelnemers in beide condities waren kinderen uit groep 7 en 8. De experimentele groep had t.o.v. de controle groep:- significant meer kennis hebben over puberteit, relaties en seksualiteit- significant meer kennis hebben over seksueel misbruik en seksuele intimidatie- een significant positievere attitude hebben ten aanzien van homoseksualiteit (alleen autochtone respondenten)- een significant positievere attitude hebben ten aanzien van verkering (alleen allochtone respondenten)- significant meer assertiviteit (alleen autochtone respondenten met weinig of geen ervaring op het gebied van (tong-)zoenen en verkering).
Lets talk	Rutgers WPF	Ja, Let's Talk is onder jongeren en gebruikers geëvalueerd op 14 locaties. In totaal hebben 208 jongeren aan de evaluatie deelgenomen. Zij vinden de fragmenten aantrekkelijk, relevant en bruikbaar. Drie kwart oordeelt positief over het verloop van de discussies. Meisjes zijn over het algemeen positiever dan jongens. Drie kwart is zich door de discussies bewuster geworden van het bestaan van diversiteit in opvattingen over seksualiteit en relaties en ongeveer de helft heeft meer zicht gekregen op de eigen opvattingen, normen en waarden. Veranderingen van attitudes of gedragsintenties worden door een minderheid van de jongeren gerapporteerd. Bijna alle begeleiders vinden Let's Talk een bruikbaar en goed toepasbaar pakket. De handleiding biedt volgens hen voldoende ondersteuning bij het begeleiden van discussiebijeenkomsten.	Nee

Naam interventie	Eigenaar	Procesevaluatie	Effectevaluatie
STEPS	Psychotraumacentrum voor Kinderen en Jongeren, Wilhelmina Kinderziekenhuis, UMC	Onbekend	Ja, significante afname van een aantal PTSS gerelateerde symptomen direct na de behandeling. Na zes maanden blijft deze afname behouden, waarbij de afname van de symptomen niet wordt beïnvloed door de hoeveelheid tijd tussen het trauma en de start van de behandeling. Het onderzoek kent echter ook beperkingen door de kleine onderzoeksgroep (N=17) en het ontbreken van een controle groep. Dit maakt de gegevens uiterst kwetsbaar en beperkt de mogelijkheden tot generalisering. Het onderzoek is herhaald en uitgebreid naar N=37. Hieruit blijkt dat direct na de behandeling alle traumagerelateerde problemen statistisch en klinisch significant afnemen. Bij de 6-maanden follow-up zet deze positieve ontwikkeling zich in lichtere mate voort, waarna de verkregen progressie bij de 12-maanden meting stabiliseert.
Asja	Fier Fryslan	Ja, het diagnostisch onderzoek dat gedurende een half jaar is uitgevoerd bij cliënten van Asja is geanalyseerd. Op basis hiervan is een advies voor diagnostiek en behandeling opgesteld. Op dit moment wordt er onderzoek verricht naar de achtergronden en de problematiek van de meisjes en jonge vrouwen die zijn opgenomen bij Asja.	Nee
Girls' Choice	Rutgers WPF	Ja, begeleiders vinden het spel een goed hulpmiddel om seksualiteit bespreekbaar te maken en zijn (zeer) positief over de uitwerking van de verschillende thema's. Ook over de opdrachten zijn de respondenten positief tot zeer positief: ze stimuleren de interactie tussen de deelnemers, ze wekken de interesse op van de deelnemers en tweederde vond dat de vragen en situaties bij de belevingswereld van de meiden aansluiten. De respondenten denken dat zowel het basis- als het 13 + spel op alle fronten enig effect hebben. De effecten liggen met name op het aangeven van grenzen. Ten aanzien van het effect op het reflectievermogen van de meisjes en op het gebied van 'wensen' zijn de respondenten minder overtuigd.	Nee
Boys R Us	Rutgers WPF	Ja, er is een kleine evaluatie geweest van het spel bij leerlingen in het basisonderwijs. 24 van de 36 leerlingen die de vragenlijst invulden vonden het spel leuk om te spelen. 21 van de 36 zeiden dat ze het spel leerzaam vonden. En de helft gaf aan dat ze het leuk vonden dat het spel alleen voor jongens is.	Nee